

EESTI KIRJANDUS

1934 № 6

SISU:

O. LIIV: Lisandeid Eesti rahvakooli ajaloole 17. sajandi lõpul.

V. KLAUREN: Eesti antoloogiatega ülevaade.

P. ARISTE: Jaan Bergmann'i „Igavene Juut“.

G. Vilberg: Nurmenuku nimesid Eestis. (Kaartiga.)

J. SILVET: Aldous Huxley — Nood koltunud lehed.

A. ORAS: Märkus J. Silvet'i arvustuse puhul.

O. KUKKUR: Aleksis Kallits — Imelik mees Peterson.

H. VIIRES: Arnold Aru — Ingeri kuningas.

A. PÄRL: Konst. Ramul — Uni ja unenäod; Loomade mõtlemine.

M. SILLAOTS: J. Port, G. Põldmann — Kodu- ja kooliaed.

P. ARISTE: Baltoslavica.

Eesti raamatute üldnimestik 1929. a. alates, 53. poogen.

EESTI KIRJANDUSE SELTSI
VÄLJAANNE

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KUUKIRI

TARTUS

JUUNI 1934

NR. 6

Lisandeid Eesti rahvakooli ajaloole 17. sajandi lõpul.

2

Maal leidsid rahvakooli olud Rootsi ajal Tartu kreisis suhteliselt kõige täielikuma väljakujundamise. Forseliuse seminar, mis asus Tartu külje all ja hiljemini eeslinnas, avaldas kõigepealt ja otsesemalt oma mõju Tartumaale ja siit levis ergutus ning õpilaskond Pärnu kreisi ja Eestimaale. Tartu kreisis koolide olukorra paremale järjele tõusmiseks mõjus tähtsal määral kaasa Laiuse õpetaja praost R. Broockmann'i ja Sangaste õpetaja praost Ch. Rauschert'i tegevus, ent teisedki õpetajad, nagu H. Böckelmann Põltsamaal ja A. Virginius Puhjas, aitasid seks energiliselt kaasa. Arvustikus, mida V. Reiman, kohati küll ekslikult, esitab 1688. a. kohta ja mis, kontrollitult algallikatega, võrdlusalusena ka alamal on ette toodud, puudub põhja pool Emajõe olevas praostkonna osas kool ainult Kursis, lõuna pool Emajõe asetsevas Tartu kreisi osas olid ilma koolideta nähtavasti Rõuge, Räpina, Vastseliina, Võnnu, Kanepi ja Rannu, kokku siis 7 kihelkonda⁵³). See arv vähenes järgneval aastakümnel.

⁵³) V. Reiman, Bengt Gottfried Forselius, EÜS-i Album III, lk. 46—47. Tavaliselt ei märgi V. Reiman lähemalt kohta, kust ta esitatavad materjalid on võtnud, ja see võib küsimuse põhjalikuma uurimise soovil raskusi tekitada. V. Reimani poolt Forseliuse tegevuse kohta kooli alal avaldatud materjalid ja statistika on võetud ERKA-s, EKA-s, Acta de Anno 1688, lk. 330a—341a, Bengt Gottfried Forseliuse poolt arvatavasti augustis (V. Reimani arvates juulis) 1688 isiklikult kirjutatud aruandest Eestinaa piiskopile Joh. H. Gerth'ile; samuti leiduvad samas köites mõned kirjad Puhja õpetaja Adrian Virginiuselt Forseliusele Puhja koolide ja õpetamismeetodi kohta, Karl XI korraldus Forseliuse kavatsuste teostamiseks jmt. Kõigiti vääriks Forseliuse aruanne Gerthile täielikul kujul avaldamist, sest et see äärmiselt huvitav dokument meie koolilude alguse kohta on eespoolmainitud V. Reimani töös ainult osaliselt ja ühekülgselt ära kasustatud; tegelikult sisaldab ta palju enam üksikasjalikumaid kirjeldusi tolaeaegsete koolide olukorra kohta. Koolide olukorra ja sisseseadmise kavade kohta huvitavat ainekku sisaldavad veel Acta de Anno 1686 ja 1687. — Mis puutub järgnevas esitatud andmisse koolide visitatsioonide kohta 1680. ja 1683. a., siis asuvad need köited, provenient-silt Liivimaa konsistooriumi arhiivi kuuluvad, praegu Usuteaduslikus Arheoloogilises Kabinetis Tartus. Sealt võetud andmeid on avaldanud prof. J. Kõpp ja dir. Fr. Puksov oma töödes.

Agaga nendeski kihelkondades, kus järjekindlam koolipidamine puudus, püüdsid kooli puudumist tasa teha kõstrid ja õpetajad laste juhuslikuma õpetamisega. Kõstrid jäid ka nendes kihelkondades, kus koolid olid asutatud ja koolmeistrid ametisse võetud, laste õpetamisel tooniandvaiks isikuiks, kui nad oma võimetelt sellele ülesandele vähegi vastasid. Et 17. sajandi lõpul pea kõikjal Eestis on ametis kõstrid, kelle võimete tublidus oli oluliselt kasvanud, võrreldes olukorraga 17. sajandi keskel, siis etendavad nad väga tähtsat osa koolihariduse levitamisel rahva seas. Nii tolleaegseist koolmeistriteist kui kõstreist on valdav enamik eestlased, ja eestlaste endi peale langebki suurelt osalt tegelik ülesanne kooliõpetuse andmisel Rootsi ajal, kuna riiklik võim ja eriti vaimulikud seda tööd kõigiti soodustasid.

On nagu seaduseks, et ka Tartu kreisis, kõnelemata veel teisest maanurkadest, ei leidu üheski kihelkonnas täiesti rahuldavat olukorda koolide alal. Kord on koolimaa väike või puudub täiesti, koolimaja on aastate viisi ikka ehitamisel või ainult materjal ehituseks kokku veetud, kõster või koolmeister ebakohane, talurahvas hooletu laste koolisaatmisega või esineb muid põhjusi. Agaga kõikide nende raskuste olemas olles on Forseliuse lootused täiesti kindlad ning tõeks osutunud, kui ta piiskopp Gerthile 1687. a. kirjutab, et kord ei leita siin maal ühtegi terve mõistusega inimest, kes ei oskaks lugeda, ja ta julgeb isegi ennustada, et koolide olukord siin paremaks muutub kui Rootsis ja Soomes, kus leidis suur hulk kirjaoskamatuid ⁵⁴⁾).

1688. a. paiku on Tartu kreisis, juurde arvatud veel Suure-Jaani ja Helme, 29 kooli, neist Tartumaa osas 16 umbes 450 õpilasega. Pea kõigis kihelkonnas on ametis kõstrid, kelle seisus juba 1650. aastast peale ikka arvukamaks muutus. 1683. a. puudub Tartumaal kõster ainult Rannus, kus talupojad selle üle kaebavad. Samal ajal on Tartu kreisis üldse 21 kõstrit, kellest 3 ei oska küll veel lugeda ⁵⁵⁾).

Edukalt arenevad kooliolud T a r t u - M a a r j a kihelkonnas. Peale linnakoolide oli siin 1688. a., mil Forseliuse seminar eeslinnas oma tegevuse lõpetas, 3 kooli ligi 40 õpilasega, mis agaga täpne arv ei tarvitse olla. Üks koolidest asus Tähtveres, teine Tartu eeslinnas ⁵⁶⁾. Ent Forseliuse seminar mõjustas oma kasvandikkude kaudu, kes peale Palamuse ja Puhja olid suurel hulgal ka siit kihelkonnast pärit, külades, kus kool puudus, õpetamist külakoolmeistrite najal, keda 1690-ndail aastail juba mitmeid teotses Tartu-Maarjas ning kes nälja-aja raskustele alla vandudes oma tegevuse

⁵⁴⁾ V. Reiman, m. t., lk. 50.

⁵⁵⁾ (J. Kõpp), Tartumaa (Eesti I), Tartus 1925, lk. 97—98.

⁵⁶⁾ ERKA, EKA, Acta de Anno 1688, lk. 338a—b, väljavõte T.-Maarja õpetaja Marcus Schütz'i kirjast Bengt Gottfried Forseliusele 18. juunist 1688 (B. G. Forseliuse aruandes piiskopp Joh. Heinrich Gerthile arvatavasti augustis 1688).

pidid lõpetama. Koolimaade olukorra suhtes oli Tartu-Maarja kihelkond nähtavasti õnnelikumas seisundis kui teised ümberkaudsed alad.

Veel 1680. a. puudub Äksis kool, 1688. a. teotseb see V. Reimani andmeil 7, aruande alusel tegelikult aga 6 õpilasega; see arv on silmatorkavalt väike võrreldes teiste kihelkondade kooliskäijate arvuga. Kool töötab ilma kindla koolihooneta, sest veel 1689. a. lõpul kirjutab asehaldur Strömfeldt Tartu raele Äksi koolikrundi suhtes, et selleks valitaks ja välja eraldataks üks kiriku läheduses asuv väli, mida harib talupoeg Lubbia Caspar. Väljal tuli $\frac{1}{2}$ -adramaalne tükk välja mõõta ning Casparile uus elukoht anda ⁵⁷).

16. detsembril otsustabki Tartu raad, et üks raehärra koos maamõõtjaga veel samal päeval peab reisima koha peale ning maa välja mõõtma; ühtlasi tahetakse kirjutada Strömfeldtile, et see mõjustaks teisi saksa koguduse liikmeid Äksis, et need toetaksid kooli ehitamist, kuna linn selleks maa andvat. Juba 21. detsembril 1689 teatab raehärra, et ta antud ülesande on täitnud ⁵⁸).

Et linnal olid majanduslikud võimalused käepärast ja raad võttis kooliasja nähtavasti tõsiselt, algavad peagi eeltööd koolmeistrile antud $\frac{1}{4}$ -adramaalsele maatükile koolihoone püstitamiseks. Linn toetab koolimaja ehitamist olulisel määral. Et koolihoone pidi tulema nimetatud talupoja rehe juurde, otsustab raad rehe ja aia väärtuse talupojale kinni maksta. Kooli ehitamise alguseks oli määratud 10. juuni 1690 ja selleks ajaks oli ka enami jagu palke kohale veetud ⁵⁹). Kuid järsku tekib ehitamises seisak. Kuigi raad arvas, et leidub summasid, millest katta koolimaja ehituskulusid, kavatsedes võtta selleks raha linnamõisade rentidest, keelab kuberner E. Soop selle allika kasutamise. Sissetulekud linnamõisade rendist olid küll ette nähtud raeliikmete palgakadeks ning linnavõlgade tasumiseks, aga ehituskulud olid nii vähesed, et nende väljamaksmine rendirahadest ei oleks tekitanud mingisuguseid raskusi. Aga kuberner Soop, jälgides pedantselt kord juba koostatud linna-eelarvet, ei söandanud siin ka vähemaidki muudatusi lasta teha — nähtus, mis sagedasti iseloomustav oli Soopi tegevusele. Mõni kuu hiljem kurdetakse, et Raadimõisa talupojad ei ole kahe aasta jooksul veel oma osa koolihoone

---

⁵⁷) Tartu Linnaarhiiv (= TrtLA), Acta causarum privatarum 1689, asehalduri kiri raele 13. detsembrist 1689. Tartu linnal oli Äksi kihelkonnas Sootaga mõis ja selle tõttu pidi linn hoolitsema Äksi kiriku- ning kooliolude eest. Äksi kooliolusid käsitlevale ainestikule on käesoleva kirjutajat lahkesti juhatanud Tartu linnaarhiivaar mag. E. T e n d e r.

⁵⁸) TrtLA, raeprotokoll 1689, lk. 828—829 ja 834—835.

⁵⁹) TrtLA, raeprotokoll 1690, lk. 398 (rae koosolek 12. mail s. a.) ja lk. 478—479 (18. juunil); Acta causarum privatarum 1690, nr. 94, G. G. Wrangell raele 8. juunil 1690.

materjalist kohale toimetanud⁶⁰⁾. Nii olid esimesed paar aastat Äksi koolimaja arenemisloole üsna tulemusteta.

Kahtlemata tuleb kooli ehitamise pikalevenimist kui ka köstrikooli vähest õpilaste arvu panna osalt Äksi kirikuõpetaja Georg Zachariae arvele, kelle väljapaistvamaks omaduseks näib olevat enesele ainult sissetulekute hankimine. Ta kuulub niisuguste õpetajate hulka, kes võtsid oma ametit mitte eeskätt oma kõrge kutse kohaselt, vaid enam äraelamis-allikana. 1693. a. seisab koolimaja ehitus surnud punktil, sellevastu kaebab aga Lubbia Caspar, et kirikuõpetaja hinustavat tema maast veel lisa väljamõõdetud koolimaale, et kasustada seda siis oma majapidamise huvides. Caspar iseloomustab rae esindajaile kirikuõpetajat kui isikut, kes majandusliku kasu ahnitsemisel ei saavat „nimmer voll“⁶¹⁾. Lõpuks valmib koolimaja siiski 1693. a. hilissügiseks. Juba ehitamisel olevat koolihoonetki peab 1693. a. sinod Tartus küllaldaseks eduks koha peal ja nähtavasti sellepärast läheb pärast sinodit kindralkubernerile esitatud ning puudusi maakoolide suhtes koha peal kihelkondades registreeriv märgukiri Äksist vaikides mööda⁶²⁾. Võib siis järeldada, et see märgukiri kooliolusid sugugi nii halbades värvides ei kirjeldanud, kui need tegelikult olid.

Äksi rootsiaegse koolihoone saamisluгу on siin seetõttu pikemalt kirjeldatud, et ta iseloomustab neid olusuheteid, millistes toimus ka mujal koolimaade eraldamine ning koolimajade ehitamine. Äksis osutus paremuseks veel see, et siin tagaõhutajaks oli linn, kel oli kergem kui mõnel üksikisikul võitu saada ettetulevaist raskusist.

Juba suve lõpul 1694 avaldab Tartu raad oma pahameelt asjaolu üle, et Äksis, kus oli koolimaja juba valmimas, polnud seni veel erilist koolmeistrit laste õpetamiseks ametisse võetud. Raad peab seda asjaolu tingituks sellest, et kirikuõpetaja on asunud harima koolmeistrile määratud maad ja saab selle sissetulekud endale. 25. augustil saadab raad Äksi kirikuõpetajale sellekohase kirja, kus ta juhib tähelepanu sellele, et kirikuõpetaja on koolimaad ebaõiglaselt enda kasustusse võtnud, kuna valminud koolimaja aga täiesti tühjalt ning kasustamatult seisab, kirikuõpetaja

---

⁶⁰⁾ TrtLA, lahtised dokumendid, V, nr. 153, E. Soop Tartu raele 24. veebruarist 1692; Kopiaalraamat 1692, lk. 138—139.

⁶¹⁾ TrtLA, Acta caus. priv. 1693, nr. 90, ekstrakt 1693. a. 9. mai protokollist.

⁶²⁾ TrtLA, Acta caus. priv. 1694, nr. 151, õpetaja Zachariae kiri raele 27. augustist 1694. — ERKA, LRKkA, X, 1, Liivimaa vaimulikkude märgukiri kindralkub-*le* 27. juulist 1693. — O. S i d, m. t., ütleb, et märgukiri laskvat olusid seetõttu eriti tumedais värvides paista, et ta kirjeldavat ainult negatiivseid külgi.

isegi koolmeistrit ei ole ametisse võtnud. Raad nõuab talt seletust säärase teguviisi kohta ⁶³).

Kirikuõpetaja vastusest selguvad meile lähemalt Äksi tolleaegsed õpetamisolud. Zachariae kirjutab, et möödunud aastal surnud kõster olevat lapsi mõned aastad õpetanud köstrimajas. Strömfeldt'i korraldusel otsinud ta peale kõstri surma koolmeistrit, ei olevat aga leidnud kohast. Tartu-Maarja kihelkonnast leidnud ta ühe mehe, kes olnud nõus tulema, kuid mõisahärra, kellega ta ses suhtes kõnelnud, lubanud meest ainult talveks kohale õpetama, mitte aga alaliselt sinna asuma. Zachariae lubab siiski veel sel sügisel koolmeistri muretseda. Koolimaja kohta ütleb ta, et selle ahju olevat pottsepp väga halvasti teinud, nii et osa ahjust juba sisse langenud. Oma järgmises kirjas nõuab õpetaja, et raad laseks uue ahju teha, sest muidu võivat koolimaja põlema minna ⁶⁴). See oli nagu kuri ennustus varsti selle järele juhtunud õnnetusele.

19. oktoobril 1694, vaevalt paar nädalat peale Zachariae viimase kirja saabumist, teatab bürgermeister M. Bohle raele, et Äksi koolimaja on maha põlenud. Kirikuõpetaja Zachariae olevat koolmeistri asemel koolimajja ühe kangru elama asetanud, kelle hooletuse tõttu õnnetus juhtunud. Rae poolt saadetakse kohe järgmisel päeval kiri Zachariaele, kus nõutakse lähemat selgitust ⁶⁵). Seda annabki Zachariae lahkelt oma kirjas raele 23. oktoobril. Ta võtnud ühe kangru, kes juba 14 aastat kiriku juures elanud, koolimajja elama ja hoone üle valvet teostama, sest kangru poeg mõistvat „perfect unteutsch lesen“ ja pealegi ka saksa keelt, et eesti keele kõrval „Er auch im Teutschen der gemeinen Leute kinder unterweisen köndte“. Et aga poisile ta noorust ette heidetakse, pidi isa 2 aastat poisi kõrval lisaks veel üht tublit koolmeistrit pidama, kelle kõrval ka poeg oleks õpetamiseks hea vilumuse omandanud. Muidugi oli kangru kasustada ka koolimaa ⁶⁶).

Koolihoonet, mille püstitamine nii palju vaeva oli võtnud ja mis enne, kui teda kasustada saadi, tule ohvriks langes, ei hakatud Rootsi ajal küll vist enam uuesti ehitama, vähemalt puuduvad sellekohased andmed. Uueks koolmeistriks kirikuõpetaja poolt kavatsatud kangrupoja asemele soovitab raad Zachariaele võtta Äksi uue kõstri, keda kirikuõpetaja veel möödunud aastal, kui talle näis kasulikum olevat kangruga asju ajada, ära laitis, öeldes, et kõster ei tundvat „methodum Esthoniae informandi“, samuti et kõster

---

⁶³) TrtLA, raeprotokoll 1694, lk. 961 (22. augustist) ja kopiaalraamat 1694, lk. 242—243, rae kiri Zachariaele 25. augustist 1694.

⁶⁴) TrtLA, Acta caus. priv. 1694, nr. 151, Zachariae raele 27. augustil 1694 ja nr. 187, sama raele 1. oktoobril 1694.

⁶⁵) TrtLA, raeprot. 1694, lk. 1194 ja kopiaalraamat 1694, lk. 280.

⁶⁶) TrtLA, Acta caus. priv. 1694, nr. 192.

olevat poissmees. Et aga köster vahepeal oli abiellunud, siis on Zachariae järsku kõigiti nõus, et ta ühtlasi koolmeistriks määrataks, ja saadab köstri linna, et raelt vastavat kinnitust nõutada. Köster pidi omal kulul erilise koolmeistri ametisse võtma, sai aga koolimaa sissetulekud endale ⁶⁷⁾). Nii oleks vahest Äksi koolioludele rahulik arenemine saabunud, kuid selle tegi seekord võimatuks algav ikaldusaeg.

M a a r j a - M a g d a l e e n a s mainitakse 1688 üht kooli 12 õpilasega; see oli köstriks, köstri- või õpetajamajas, sest 1693. a. ei olnud kihelkonna koolimaad veel välja eraldatud; puudus koolimaja, nii et kool kavatseti paigutada vanasse, kuid ümberehitatavasse õpetajamajasse. Koolmeistrid on ametis aga juba 1680. a. paiku nii siin kui **V a r a l**, viimases soomlane, kes osanud eesti ja rootsi keeles lugeda ja soome keeles kirjutada. Veel 1697. a. polnud **Varal** koolimaad välja eraldatud ⁶⁸⁾).

P a l a m u s e l on 1688. a. koolis umbes 15 poissi; koolmeistrist kuuleme, et see on hoolas oma tegevuses. Kirikuõpetaja laseb lastel igal pühapäeval kirikus käia, kus nad laulavad. Forseliuse seminaris oli palju õpilasi **Palamuselt**, kes hiljemini koolmeistriks ka väljaspool oma kihelkonda teotsevad, näiteks üks **Vigalas**, üks **Järva-Madises**, üks **Suure-Jaanis** ja üks **Kodaveres**. Koolmeistri sissetulek pidi aga küll väga halb olema, sest 1693. a. ei ole tal veel maad ⁶⁹⁾).

Kodaveres teotseb kool 1688. a. 15 õpilasega, kuid koolimaja puudub siin veel 1693. a. Samal aastal mainitakse **Alatskivil** koolimaa nii halb olevat, et keegi ei taha sinna kooli pidama minna. Viletsat olukorda ses suhtes konstateerib ka **Strömfeldt** 1697. a. ⁷⁰⁾).

Tormas oli 1680. a. visitatsiooni järgi köstriks keegi soomlane, kes küll ainult vähe lugeda oskas, kuid seda enam alkoholi tarvitas. Kirikuõpetaja ja mõisnikkude tõendusel ei tulevat köster laste õpetamise suhtes arvesse. Kirikuõpetaja püüdis lapsi ise võimalikul määral õpetada. **V. Reimani** andmeil oli 1688. a. **Torma** koolis 29, **Broockmanni** kirja alusel 11. märtsist 1688 aga 25 last, kelle kohta praost **R. Broockmann** teatab, et ta nende heast lugemisõppusest võis rõõmu tunda ⁷¹⁾). 1693. a. puudub kihelkonnas

⁶⁷⁾ TrtLA, raeprot. 1695, lk. 532 (3. maist) ja Acta caus. priv. 1695, nr. 66, Zachariae kiri raele 23. aprillist 1695.

⁶⁸⁾ O. Siid, m. t., lk. 4; (J. Köpp), Tartumaa, lk. 275. — Rootsia Kammerarhiiv (= RKA), Strömfeldti registr., lk. 265—271, Strömfeldti memoriaal reviiisor **Arwed Grotte**'le 2. augustil 1697.

⁶⁹⁾ ERKA, LRKKA, X, I, mainitud märgukiri; ERKA, EKA, Acta de Anno 1688, lk. 337b.

⁷⁰⁾ ERKA, LRKKA, X, I; RKA, Strömfeldti registr., lk. 265—271.

⁷¹⁾ Tartumaa, lk. 467 ja 469; ERKA, EKA, Acta de Anno 1688, lk. 331a; **V. Reiman**, lk. 43 ja 47.

nii koolimaa kui ka -maja. 24. septembril 1696 kirjutab Torma õpetaja Johannes Justinus Schmalenbergh Liivimaa ülemkonsistoriumile, et kool olevat alles ehitamata ja sellest ei saavat üldse veel nii pea asja, kuigi köster suudaks lapsi õpetada. Köster ise pidi sel ajal elukoha mõttes rahulduma ühe talupoja saunaga. Schmalenbergh märgib veel, et endine kirikuõpetaja pidanud kooli oma rehes. L o h u s u u s oli 1697. a. koolimaa seisukord väga vilets ⁷²). Nii Tormas kui teisteski kihelkondades võib konstateerida teatavat langust koolide tegevuse suhtes, mis andis end Forseliuse õnnetu surma järel peagi tunda ning miða kiirendasid ka näljaaja raskused.

L a i u s e l näivad kooliolud märksa paremad olevat kui teistes ümberkaudseis kihelkonnis, välja arvatud vahest Põltsamaa. Seda tuleb kõigepealt panna Laiuse tubli õpetaja praost R. Broockmann'i arvele, kes oli Forseliuse üks agaramaid abimehi. Kui kihelkond saab juba umbkaudu 17. sajandi keskel köstri, siis Broockmanni Laiusele õpetajaks nimetamise järel alustab peagi tegevust köstrikool, milles õpib 1687.—88. a. üle 30 poisi. Broockmann leiab nende lugemisvõime kõigiti rahuldava olevat. Koos varemini õppinutega oskavad kihelkonnas raamatut lugeda üle 100 isiku ⁷³). Äga juba 1692. a. võib Broockmann teatada ülemkonsistoriumile, et Laiuse kiriku juures on kaks kooli: ühes õpivad poisid, arvult 55, teises 17 tüdrukut ⁷⁴). Tolle aja kohta oli see kahtlemata õige haruldane olukord, et tüdrukuil oli maal oma eri kool. Ei ole ime, et Broockmann veel 1696. a. algupoolel võib konsistoriumile teatada, et kooliolud kihelkonnas arenevad õige hästi, kuigi järgmisel aastal Strömfeldt peab koolimaade olukorra parandamist tarvilikuks ⁷⁵). Mõned aastad hiljemini, 26. mail 1699 on kirikuõpetajal äga põhjust kurta, et Laiuse valitseja soovivat kõiki talupoegi-koolmeistreid koos nende varandusega asundada nälja-ajal tühjunud aladele ⁷⁶). Sellele, nagu eespool tähendatud, järgneb kindralkuberner Dahlberg'i korraldus, mis keelab säärase kavatsuste teostamist igal pool kindralkubermangus.

Laiusega rööbiti arenesid kooliolud võrdlemisi jõudsasti Põltsamaal, kirikuõpetaja H. Böckelmann'i ja tema järglase J. A. Dorsch'i juhtimisel. 1680. a. nõuab üldine kirikukomisjon, et Põltsamaal, Pilistveres ja Kolga-Jaanis kirikute sissetulekutest määrataks teatav osa saksa ja eesti koolide vaesematele õpilastele raamatute muretsemiseks ja et kirikute eestseisjad hoolitseksid

⁷²) ERKA, LRKka, X, 1; RRA, LÖvKA, p. nr. 34; RKA, Strömfeldti registr., lk. 265—271. — O. Sild, m. t., lk. 4.

⁷³) (J. K õ p p), Tartumaa, lk. 98, 243 ja 247; ERKA, EKA, Acta de Anno 1688, lk. 331a—b; V. Reiman, lk. 39, 43 ja 47.

⁷⁴) J. K õ p p, Laiuse kihelkonna ajalugu (käsikiri), lk. 201.

⁷⁵) J. K õ p p, Laiuse kihelkonna ajalugu, lk. 202; RKA, Strömfeldti registr., lk. 265—271, Strömfeldt Grotte'le 2. augustil 1697.

⁷⁶) RRA, LÖvKA, nr. 38.

muuseas ka kooli- ja köstrihoonete eest. Põltsamaa saksa koolmeistrile pidi komisjoni arvates muretsetama mugav elu- ja koolimaja alevikus. Kirikuõpetajad pidid hoolt kandma, et köstrid enam tähelepanu omistaksid laste õpetamisele ja et vanemad oma lapsed kooli saadaksid ⁷⁷⁾). 1688. a. teotsevad Põltsamaal juba kaks kooli, neist üks nähtavasti aleviku sakslastele, teine eestlastele; õpilasi oli viimases 22, nende seas üks tüdruk. Böckelmanni otsus saksa ja eesti laste õppimisvõimete võrdlemisel langes eestlaste kasuks, kes teadmisi kiiremini omandavat. See oli noore koolmeistri Tõnu teene, keda B. väga hoolsaks peab ja kellele ta õpetamise eest talvel omas peres priileiva annab. Eesti kooli hoone on kirikuõpetaja sõnade järgi 1688. a. suvel valmimas, milleks Böckelmanni kulused kandnud. Koolimaa suhtes teatab õpetaja sama aasta kohta, et selleks otstarbeks olevat Põltsamaa koolile lubatud kaheksandik-adramaad (määratud veerand-adramaa asemele). Üldse tekib kooli- ja köstrimaadega Põltsamaal suurem segadus, sest 1693. a. kaebab kirikuõpetaja, et koolmeistrilt võetud peaaegu kahe tündrimaa suuruses maad ära ning selle ta suks antud talle aastas 20 tündrit vilja köstritasu sellevõrdse vähenemise kulul. Veel 1697. a. ei ole koolimaa suhtes vahekorrad selged ⁷⁸⁾), kuigi juba 1693. a. mainitakse, et eesti koolmeistril on veerand-adramaaline maatükk koos heinamaadega Võhma külas ⁷⁹⁾).

Kujutluse saamiseks, kuidas tolle aja paremad koolimajad maal välja nägid, esitame siin Põltsamaa saksa-eesti ühiskooli kirjelduse, mis koostatud õpetaja Joh. Andreas Dorsch'i ametisseastumisel 10. aprillil 1693: „Ein Wohnung in dem Hackelwerck gegen die Mühl über belegen worin die Teutsche und Vnteutsche Schul gehalten wird, bestehet in zwey stuben, und zwey Kammern, ein Stub und 1 Kammer Thür haben ihre Eiszerne hengèn die andere nicht, in den Gebäude sind 10 St: alte fenster. und 3 St: Rewe“ ⁷⁹⁾).

Pilistveres, kus 1687. a. sügisel oli üks kool 20 lapsega, 1688. a. V. Reimani järgi 25 õpilast ja koolmeistriks Forseliuse seminari kasvandik, ei olnud veel 1693. a. koolimaja. Kooli peeti nähtavasti köstrimajas, mis küll juba 1680. a. oli täiesti lagunenud ja mille asemele taheti uut ehitada. Samal 1680. a. on Pilistveres köstriks ja koolmeistriks eestlane Adam, kes vähe lugeda oskab ja oma ametiga rahuldavalt toime tuleb. Koolimaa küsimus on veel 1697. a. lahendamata. 1695. a. alul leidis aset äge tüli asehaldur Strömfeldti kui ülemkirikueestseisja ja Pilistvere kiriku-

⁷⁷⁾ ERKA, Lõuna-Eesti kirikuraamatud, Pilistvere kirikur. I, lk. 12—19.

⁷⁸⁾ ERKA, LRKka, X, 1; RKA, Strömf. registr., lk. 265—271, ERKA, EKA, Acta de Anno 1688, lk. 331a. — V. Reiman, lk. 31, 32, 33, 37, 40, 43, 47; O. Schild, lk. 4—5.

⁷⁹⁾ ERKA, Lõuna-Eesti kirikuraamatud, Põltsamaa kirikur. I, lk. 18.

õpetaja vahel ühe kõrtsi pärast, mille tahtis kirikuõpetaja kirikust vähe kaugemale kõstrimaale nihutada ja kõrtsi kasustada oleva maa kirikumaa liita. Kuigi kavatsus oli kõigiti õiglane, väljendas kirikuõpetaja aga asehalduri ja kuningavõimu suhtes väga raskeid sõnu, nii et kindralkuberner Dahlberg oli sunnitud asja lahendamata⁸⁰⁾.

K o l g a - J a a n i s teotseb 1688. a. üks kool 15 lapsega ning kirikuõpetaja kiidab kooliõpetuse edenemist.

K u r s i s puudub küll 1688. a. kool, vähemalt ei nimetata teda, 1693. a. leidub aga Kursi kohta märkus, et koolimaja on olnud, kuid mingil põhjusel, mis teadmatuks jääb, maha kistud. Koolimaaga on siin seisukord samuti halb⁸¹⁾.

V õ n n u s ei ole 1688 veel kooli, kuigi õpihimulisi lapsi tuleb sealt Tartu-Maarja õpetaja M. Schütz'i juurde paluma aabitsaid, mida ta oli saanud koolidele väljajagamiseks. Koolimaade olukord on 1697. a. halb nagu N õ o s k i⁸²⁾, kus koolihariduse ihkajaid oli palju enam kui koolitoas ruumi — osa lapsi jäi vastu võtmata — ja kus kohaliku kirikuõpetaja sõnade järgi isegi täiskasvanud perekonnainimesed tahtsid kooli astuda. 1688. a. oli Nõos 3 kooli 53 õpilasega⁸³⁾.

K a m b j a s töötab 1688. a. kool, mille õpilaste arvu V. Reiman ei tea nimetada, kuid mida õp. Andreas Virginius oma kirjas 8. juunist 1688. a. märgib 76-le; koolimaja ja koolimaa näivad rahuldavas seisundis olevat. Kambja kirikuõpetaja Andreas Virginius on lapsi õpetanud enda tõlgitud Luteri väikese katekismuse abil, kuigi 1693. a. pole kihelkonnas veel ei koolimaad ega koolimaja⁸⁴⁾. Kuid 1695. a. teotseb V. Reimani teatel kooli alal Kambja kihelkonnas, oma kodukülas Kavandus ka Forseliuse seminari tuntumaid kasvandikke, Ignati Jaak, kes haiguse tõttu oli

---

⁸⁰⁾ ERKA, L.-Eesti kirikur., Pilistvere kirikur. I, lk. 6 ja 14—16; ERKA, LRKkA, X, 1; GGA, LRKkA, 1697. a. reg., lk. 190a—190b, Dahlberg ülemkonsistooriumile 30. märtsil 1697; RKA, Strömf. reg., lk. 265—271 ja 369—372, Strömfeldt Dahlbergile 19. veebruaril 1695.

⁸¹⁾ ERKA, LRKkA, X, 1; RKA, Strömf. reg., lk. 265—271.

⁸²⁾ RKA, Strömf. reg., lk. 265—271.

⁸³⁾ V. Reiman, lk. 37, 44, 45 ja 47. — Sellest arvust olid kiriku juures koolis 22 poissi, „Im Luggenschen Dorffe“ 23 ning „Im Röhischen Dorffe“ 8 õpilast. ERKA, EKA, Acta de Anno 1688, lk. 339b, õp. Poppius Forseliusele 6. juunil 1688.

⁸⁴⁾ ERKA, LRKkA, X, 1; O. Sild, lk. 4—5. V. Reiman, Forselius, lk. 47, paneb Kambja kooli õpilaste suhtes küsimärgi, kuigi tema poolt kasustatud materjalid leidub teateid Kambja õpilaste arvu kohta. Selle arvu on Reiman aga kogemata paigutanud Puhja kooli õpilaste arvuks, mis Reimani teatel tõusnud 76-le. Tegelikult olid siin aga 48 poissi ja mõned tüdrukud. ERKA, EKA, Acta de Anno 1688, lk. 338a ja 339b—340b. See eksitus on tingitud nähtavasti Andreas ja Adrian Virginius'te kogemata äravahetamisest, kellest esimene (isa) oli 1688. a. Kambja, teine (poeg) Puhja kirikuõpetajaks.

Otepäält mõneks ajaks lahkunud. Kui Otepää kool 1699. a. sügisel oma tegevuse lõpetab, siirdub Jaak uuesti Kambjasse, kus ta 1699. a. talvel Kambja külas ja 1701. a. Unipiha külas kooli peab. 1702. a. saab Jaak Kambja kihelkonna köstriks ning koolmeistriks, kuna enne teda oli abiõpetaja Erik Massalin koolimaa kasutamise eest lapsi õpetanud. Jaaku kiidetakse väga hoolsaks meheks ja 1720. a. paiku mainitakse, et ta oma senise ametiaja kestusel Kambjas 500—600 last lugema õpetanud. Alguses ei olnud koolimaa Jaagu kasustuses ja sel ajal sai ta aastas tasu 10 riigitaalrit⁸⁵⁾.

P u h j a s mainitakse 1688. a. V. Reimani ekslikul teatel üht kooli erakordselt suure laste arvuga: 76 õpilast, Adrian Virginius kirjutab aga Forseliusele Puhjast, et sealses koolis olid 1687. a. talvel 48 poissi ja mõned tüdrukud. Teamegi, et Puhjast oli rohkesti poisse Forseliuse seminaris, kuigi seal kihelkonnas ei puudunud vastutöötamine koolile väite alusel, et kool tegevat lapsed laisaks. 1700. a. on Puhjas köstriks Käsü Hans, kelle tegevusest lähemad andmed puuduvad, kuid kelle kiri 1706. a. kirikuõpetaja Könik Könikson'ile tõendab, et köster oma kohuseid ka raskel sõja-ajal ustavalt täitis ja kooliharidusegi eest nähtavasti hoolt kandis⁸⁶⁾.

R a n n u s puudus kool Rootsi ajal, kuigi köster siingi arvatavasti koolitas üksikuid lapsi. Igatahes ei ole 1693. a. kihelkonnas koolimaja ja 1697. a. on koolimaade küsimus veel korraldamata, nagu Puhjaski ja Rõngus⁸⁷⁾. R õ n g u s on 1688. a. üks kool 45 lapsega, kellele kirikuõpetaja ka raamatuköitmist on õpetanud. Kas see on samane kool, mille Rõngu kirikuõpetaja Andreas Ståhlfoot 1690. a. kirikumõisa asetab, või rajab ta sel aastal kihelkonda uue kooli, mille koolmeistriks saab noor Ignati Jaak Kambjast, on teadmata. Ignati Jaak on siin ametis 1693. või 1694. aastani, mil ta läheb Otepäale⁸⁸⁾. Nimetatud aastal või 1694. a. on kihelkond saanud asehaldur Strömfeldt'i abil koolimaja, mille moodustas pea täiesti lagununud majake ühe väikese toaga. Nagu Ståhlfoot 20. oktoobril 1696 ülemkonsistoriumile teatab, olevat ta enne selle koolihoone saamist kirikumõisas 4

---

⁸⁵⁾ J. Rennit, Mis räägivad Kambja kirikuraamatud Kambja kirikust ja kogudusest? Tartu 1899, lk. 5; V. Reiman, Ignati Jaak, Sirviauad. Eesti rahva tähtraamat 1899. aasta jaoks, Tartus 1898, lk. 43.

⁸⁶⁾ ERKA, EKA, Acta de Anno 1688, lk. 339b — 340b; V. Reiman, B. G. Forselius, lk. 30, 34, 36, 43, 47; V. Reiman, Eesti kirjanuse hommikul. Eesti Üliõpilaste Seltsi Album. Teine leht. Tartus 1894, lk. 193—205. Reiman on kogemata asetanud Kambja õpilaste arvu Puhja omaks.

⁸⁷⁾ ERKA, LRKkA, X, 1; RKA, Strömf. reg., nim. lk.

⁸⁸⁾ V. Reiman, Forselius lk. 42 ja 47; V. Reiman, Ignati Jaak, lk. 43.

aastat kooli pidanud. Kirikuõpetaja sõnade järgi oli koolimaaks antud kõige halvem maatükk. Ignati Jaagu järglaseks koolmeistri kohal on sel ajal ühe kohaliku talupoja poeg, kelle oli kirikuõpetaja välja koolitanud „nach desz sehl. Forselii method“ ja kes oskas ka kirjutada ning raamatuid köita. Koolmeistri tasu kandis kirikuõpetaja. Kui veel 1688. a. oli koolis 45 last, siis Ståhlfooti tõendusel tõusnud koolilaste arv 1694. a. kuni 150-ni; nüüd aga on neid „nach der Zeit wenig zugekommen“, sest leivapuudus — oli ikaldusaja raskemaid järke saabumas — hoiab tagasi. Samuti olevat vähenemine tingitud ka „von der harten proceduren bej hiesiger Hoffensarbeit, wodurch eine guhte Theil von den besten Schul-Knaben gäntzl. dieses Ortes entwichen und flüchtig geworden“⁸⁹⁾.

Ote pääl oli 1688 üks kool 31 õpilasega, kuid koolimaad olid veel 1697. a. halvas korras. Asudes Otepääle kirikuõpetajaks viis Adrian Virginius endale 1694. a. paiku koolmeistriks Rõngu noore koolmeistri Ignati Jaagu, kes siin vaid lühikest aega sai teotseda ning haigestudes kodutalusse lahkus. Peale paranemist töötab ta Otepääs uuesti 1696. a. kuni 1699. a. sügiseni, mil Otepää kooli tegevus katkestub⁹⁰⁾. Kerge ei olnud Jaagul Otepääl töötada. Nagu Adrian Virginius kirjutab 15. märtsil 1697 Liivimaa ülemkonsistoriumile, olevat koolmeistri sissetulek nii väike, et ükski ei suutvat end sellest üleval pidada; nii elavatki koolmeister tema kulul. Kool olevat Virginiuse ütlust mööda koguduse poolt hästi üles ehitatud⁹¹⁾.

Kanepis arvab V. Reiman 1688. a. kooli puuduvat, kuigi O. Sild peab võimalikuks selle asutamist juba 1687. a., kusjuures köstrikooli maja nähtavasti asunud „Röövli Hansu“ maal ning põlenud maha Põhjasõjas⁹²⁾. Ometi näib, et köstrikool, mis juba Rootsi ajal aegsasti oli asutatud, ei suuda majanduslikkude viletsuste tõttu isegi Põhjasõjani püsida, sest 1693. a. teatatakse, et Kanepis ei olevat köstrit ega koolmeistrit, isegi õiget kiriku-eestseisjat, ja nii olevat kirik, kirikumõis ja koolimaja täiesti lagunenud („alles zu nichte gegangen“). Ja 19. märtsil 1697 kirjutab Kanepi kirikuõpetaja Laurentius Qvist konsistoriumile: „Sielfve kiörckian är så älendig, att i hela landet näpligen någon älendigare finnes“, koolimaa olevat harimata ja koolimaja puuduvat⁹³⁾.

⁸⁹⁾ RRA, LÖvKA, p. nr. 34.

⁹⁰⁾ V. Reiman, Ignati Jaak, lk. 43.

⁹¹⁾ RRA, LÖvKA, p. nr. 67.

⁹²⁾ V. Reiman, Forselius, lk. 47; O. Sild, Johann Philipp von Roth, Eesti Üliõpilaste Seltsi Album VII, Tartu 1902, lk. 145; (R. Kenkman), Võrumaa (Eesti II), Tartus 1926, lk. 182.

⁹³⁾ ERKA, LRKKA, X, 1; RRA, LÖvKA, p. nr. 35.

Põlvas oli 1688. a. köstrikool, kuid laste arvu selles pole teada⁹⁴). Et see köstrikool aga õige viletsalt teotses ja kümme-kond aastat hiljemini kirikuõpetajagi tunnistas, et kooli kihelkonnas veel ei ole, selgub Põlva õpetaja Matthias Ladovius'e kirjast 15. oktoobrist 1696 ülemkonsistoriumile. Kirikuõpetaja ütleb, et kuigi kooli pole, on köster kogu oma ametisoleku ajal lapsi õpetanud, viimaseid aga on möödunud aastal väga vähe õppima saadatud. Kui kirikuõpetaja selle pärast kogudust avalikult ja tõsiselt noomis, vastati talle, et suure näljahäda ning leivapuuduse tõttu ei suudetavat lapsi kooli saata. Ladovius märgib tõsise murega tuleviku pärast, et „weil schon grosze Klagen von nächst vorstehendem Winter geführet werden, alsz wenn die arme Baur-schaft noch mehr Elend und Jammer möchte erleiden müszen, alsz im verwichenen Jahre, so weisz nicht, wie ich einige Eltern möchte bewegen können, ihre Kinder zur Schule zu schicken⁹⁵). Koolimaa on 1697. a. samuti sisse seadmata, kuigi vaimulikkude 1693. a. märgukiri möödub vaikides Põlvast, nagu oleks seal kõik korras.

Ka Urvastes, kus 1688. a. andmeil oli üks kool 25 lapsega, on 1693. a. koolimaja ühes maaga väga vilets. Nagu nähtub Urvaste kirikuõpetaja Matchias Lithander'i 1697. a. veebruarikuu kirjast praost Ch. Rauschert'ile Sangastesse, asus koolimaja kiriku lähedal, aga tal oli nii vähe maad, et koolmeister ei saanud sellest elatuda⁹⁶).

Sangastes oli 1688. a. kaks kooli 60 lapsega. Siin oli esimeseks koolmeistriks Bengt Adamson. Praost Rauscherti tegevus on kihelkonna kooliolude korraldamisel väga viljakas ja üldisemalt tuntud; selles töös aitavad teda ka kohapealsed mõisnikud. Prof. J. Kõpp oletab, et peale Forseliuse surma püüab Sangaste kihelkonna köstrikool täita osalt Forseliuse seminari aset, valmistades ette koolmeistreid ja köstreid mitmele Tartumaa kogudusele; seda oletust ei pea aga R. Kenkman küllalt põhjendatuks. Ent nälja-ajal raugneb nähtavasti siingi agaram kooliõpetuse andmine, kuni ta sootuks lõpeb Põhjasõja ajal, kui koolihooned 1702. aastal maha põlevad. Koolimaade korraldus jätab 1697. a. veel mõndagi soovida, kuigi sel aastal koolimaja laiendatakse⁹⁷).

Harglas on 1688 üks kool, mille õpilaste arvu V. Reiman ei märgi, kuid mis Forseliuse aruande järgi tõusnud 5-le; esime-

⁹⁴) V. Reiman, Forselius, lk. 47; (J. Kõpp), Võrumaa, lk. 116 ja (R. Kenkman), Võrumaa, lk. 241.

⁹⁵) RRA, LõvKA, p. nr. 34; RKA, Strömf. reg., nim. lk.

⁹⁶) ERKA, LRKKA, X, 1; RRA, LõvKA, p. nr. 67 („product. d. 26. Febr.“ Sangastes).

⁹⁷) V. Reiman, Forselius, lk. 30, 33, 37, 41, 42, 43, 44, 45, 46 ja 47; (J. Kõpp), Tartumaa, lk. 98; (R. Kenkman), Valgamaa (Eesti V), Tartu 1932, lk. 434—435. Koolimaade suhtes RKA, Strömf. reg., lk. 265—271.

seks koolmeistriks on saksa soost köster, kelle lahkumisel Põhja-sõja alul tuleb uueks köstriks-koolmeistriks pärustalupoeg Rein Koikkülast.

K a r u l a s teotseb samal 1688. a. üks kool, V. Reimani andmeil 5 õpilasega, aga veel 1693 puudub koolimaa⁹⁸⁾.

R õ u g e kooliolud olid Rootsi ajal veel täiesti korraldamata. Forseliuse kooliaruanne ei maini siin ühtegi kooli; seejuures võib veel kord kogeda, et Liivimaa kooliolude puudusi 1693. a. loendav märgukiri on ise üpris puudulik, — ka Rõuget ei nimeta ta sugugi. Nälja-ajal on lagunemas needki nõrgad koolihariduse alged, mis loodi Rõuge eesti köstri Jüri kaudu õpetaja J. V. Borreius'e kaasabil, ja köster ise vaevleb suurtes majanduslikes raskusis, mis sunnivad teda abi otsima Liivimaa konsistooriumilt⁹⁹⁾.

K a V a s t s e l i i n a s ja R ä p i n a s ei märgi 1688. a. aruanne koole teotsemas, kuigi Vastseliinas juba Rootsi ajal olnud kihelkonnakool¹⁰⁰⁾, ja Räpina kirikuõpetaja Petrus Sanzelius kirjutab 6. märtsil 1697 ülemkonsistooriumile, et koolmeistril olevat väike tükk maad. Samal ajal oli Räpinas köster ametis, kelle majanduslik olukord oli õige raske¹⁰¹⁾.

Pärnumaa rahvakooli olud on leidnud võrdlemisi rohket käsitlemist, kuid suuremat tähelepanu Rootsi ajastule omistavad neist peamiselt ainult V. Reimani ja J. Kõpu kirjutised¹⁰²⁾.

H e l m e s on 1688. a. kaks kooli, nähtavasti Helmes ja Taageperas; koolimaja olukord on veel 1693. a. halb. Helme koolil oli juba Rootsi ajal oma „saksa tuba“¹⁰³⁾.

H a l l i s t e - K a r k s i s leidub 1688 köstrikskool 12 õpilasega, nimelt Hallistes, kus koolmeistriks oli Forseliuse õpilane. Karksis pidi kool tegevust algama 1688. a. sügisel. Juba 1683. a. on mõlemas kihelkonnas köstrid, kes ka lapsi õpetavad. Köstrikskooli tegevus kandis küll teatavat edu, kuid nälja-ajal hävib selle mõju suurel määral. 1697. a. alul kirjutab kirikuõpetaja Heinrich Archias Nicolai, et koolimajad ja nende jaoks määratud

---

⁹⁸⁾ V. Reiman, Forselius, lk. 33, 37, 40, 47; (R. Kenkman), Valgamaa, lk. 246, 253, 378. Vrd. ERKA, EKA, Acta de Anno 1688, lk. 333b.

⁹⁹⁾ ERKA, LRKKA, X, 1. — O. Liiv, Rõuge oludest suure nälja ajal, Eesti Kirjandus XXVI (1932), lk. 517 ja 519—521.

¹⁰⁰⁾ (A. Raielo), Võrumaa, lk. 414.

¹⁰¹⁾ RRA, LÖvKA, p. nr. 67.

¹⁰²⁾ Pärnumaa koole käsitlevaist kirjutistest võiks nimetada veel J. Raedlein'i „Liivimaa rahvakooli ja iseäranis Pärnu kreisi maakoolide ajalugu“, Tartus 1887, 47 lk., mis ei too rootsiaegse olukorra vaatlusesse aga mingit uut valgustust. Niisama vähe pakkuv on K. Ruut, Eesti rahvakooli ajalugu, Viljandis 1921, 134 lk., kus suuremat huvi äratav ainult Ruut'i kirjeldus Helme kirikuarhiivi hävimisest (lk. 11—16) jmt.

¹⁰³⁾ V. Reiman, Forselius, lk. 38, 48; (R. Kenkman), Valgamaa, lk. 314—315; K. Ruut, lk. 33.

maad puuduvad Hallistes ja Karksis. Koolimajade puudumise ühe põhjusena mainib kirikuõpetaja talupoegade vaesust. Umbes 60 last oskavat käsiraamatust lugeda, kõnelemata veel neist, kes loevad katekismusest ja aabitsast. Lugedaoskajaid oleks enam, kui ei valitseks suur puudus raamatuist. Lapsed õpetavad üksteist lugema, mõned jõukamad vanemad saavad oma lapsed kõstri juurde õppima. Halliste ja Karksi kihelkonnas ei ole, nagu teatatakse kirikuvisiteerimisel 24. augustil 1697, nälja tõttu saadud veel koolimaja ehitada. Talupojad kurdavad väga selle puudumise üle, sest niiviisi jäävat nende lapsed hariduseta ¹⁰⁴).

S a a r d e s töötab 1688. a. köstrikool kirikuõpetaja rehes 33 õpilasega, nende seas 6 tüdrukut; 1693. a. ei ole koolimaja veel valminud, kuigi on hakatud selleks otstarbeks 5 sülla pikkust maja ehitama. Koolimaa on väike ja halb ¹⁰⁵). Saarde abikoguduses H ä ä d e m e e s t e s, kus peeti 1688. a. 15 lapsega kooli, millele osaks sai kiitus läbireisiva Liivimaa kindralkuberneri J. J. Hastfehr'i poolt, pidas koolmeistril üks mõisnik ülal; kui see 1693. a. suri, ei olevat koolmeister saanud kooli enam edasi pidada ¹⁰⁶).

P ä r n u kihelkonnas on lastele õpetuse jagamine kindlama aluse saanud siis, kui Johannes Vestring määrati Pärnu-Jaani eesti koguduse õpetajaks, kuigi kestev kool ei asutatud nähtavasti mitte 1661. a., vaid 1666. Nii Vestring ise kui ka köster olid peale koolis õpetamise sagedasti ka muul viisil laste teadmisi kontrollinud. Joh. Vestringi järglane Jaani koguduses, Bernhard Freyer, kes 1687. a. määrati Pärnumaa praostiks, on Vestringi poolt alustatud tegevust koolide alal agaralt jätkanud, olles Forseliusele Pärnumaal üheks tublimaks kaastööliseks. 1688. aastal õpib Pärnu eesti koolis 40 last, neist kahtlemata paljud kihelkonnast. Kihelkonnas endas korralikku koolimaja polnud, kuigi külades koolmeistril teotsesid. Veel 1696. a. lõpul peeti kihelkonnakooli Ülejõel ühe talupoja rehes. Samuti puudus tol ajal koolimaa ¹⁰⁷). Vaatamata neile asjaoludele tuleb kooliõpetuse olukorda Pärnu kihelkonnas lugeda üheks paremaks tervel Pärnumaal.

¹⁰⁴) RRA, LÖvKA, p. nr. 9 ja p. nr. 67 (kirikuõpetaja Nicolai Liivimaa ülemkonsistooriumile, sisse t. 22. jaanuaril 1697). — (J. K õ p p), Pärnumaa (Eesti IV), Tartus 1930, lk. 125—126; (A. O i n a s), Pärnumaa, lk. 304, 308 ja 382.

¹⁰⁵) ERKA, LRKkA, X, 1; ERKA, EKA, Acta de Anno 1688, lk. 339a—b. — (J. K õ p p), Pärnumaa, lk. 125; P. K. S i t s k a. Saarde kiriku ajalugu, Riias 1910, lk. 9.

¹⁰⁶) ERKA, LRKkA, X, 1, nim. märgukiri. — V. R e i m a n, Forselius, lk. 43 ja 48; (J. K õ p p), Pärnumaa, lk. 125.

¹⁰⁷) ERKA, EKA, Acta de Anno 1688, lk. 339a. — V. R e i m a n, Forselius, lk. 36, 37, 40, 44 ja 48; (J. K õ p p), Pärnumaa, lk. 125—126; J. H a s s e l b l a t t, Pärnu Elisabeti-kiriku ajalugu, Tartus 1898, lk. 30—32; (H. B e k k e r), Pärnumaa, lk. 422 ja 426.

Audru koolioludest on senini teada, et kõstrikool töötas 17 õpilasega, koolmeistriks oli Forseliuse õpilane Rein.

Tõstamaal oli samal aastal kool, kus hiljemini õpetas üks Forseliuse kasvandikke. Koolipidamis-kulud kandis esialgu kirikuõpetaja, loobus aga hiljemini sellest, ja nii jäi koolitamine siin täiesti soiku, sest kihelkonnas kõstrit ei olnud. Koolmeistril juhtus ka eksimusi kirikuõpetaja naisteenijaga, millele järgnes veel kohtulik menetlus. Kirikuõpetaja Segiuse üleskutsel olid talupojad kohe valmis koolimaja ehitama, tõid materjalid kohale ja ehitasidki neli seina toa ja kambri jaoks üles; hoone oli alles ilma lae ja katusega, kui Tõstamaa mõisaomaniku pärijad ehitamise ära keelasid, võib-olla hirmul, et neilgi tuleb midagi koolimaja heaks teha. Koolimaa asetses kirikust väga kaugel ja oli omaduselt halb. Selline olukord selgub meile 1696. a. lõpul kirikuõpetaja kurtva kirja kaudu. Kihnu l teotes juba 1680-ndais aastais abiõpetaja, kes on õpetanud ka saare lapsi¹⁰⁸).

Pärnu-Jaagupis on kooli seisukord samuti vilets. Kui 1680. a. visiteerimisel selgub, et kiriku juures on ametis keegi soomlane kõster-koolmeistrina, kes loeb ja räägib aga selgusetu, ja kui 1688. a. mainitakse kihelkonnas teotsevat üht kõstrikooli, tõendavad 90-ndate aastate andmed, et juba siis oli tegevus laste õpetamise alal pea täiesti seismas. 1695. a. 19. veebruaril toimunud Pärnu-Jaagupi kiriku visiteerimisel, mille juures viibis ka asehaldur Strömfeldt, selgub, et koolimaja on ehitamata, kuigi on kord juba ehitamisega alustatud, mis aga pikaldasel toimimisel lõpuks sootuks katkes; koolmeister-kõster ei saavat küllalt tasu, et ära elada, kuigi talle oli antud maatükk. Tasuks ta tegevuse eest määratakse talle 12 tündrit vilja. Kurdetakse, et talupojad ei saatvat oma lapsi kooli sel põhjusel, et neil ei olevat lastele mingit toidukraami kaasa anda. Strömfeldt teeb sel visitatsioonil korralduse, et tuleb viivitamata algust teha koolimaja ehitamisega, sest endise ehituse algatis oli juba pehastunud. Sellel korraldusel ei võinud aga algava ikaldusaja tõttu mingeid tulemusi olla. 28. septembril 1696 kirjutab kohalik õpetaja H. Reinerling Liivimaa ülemkonsistoriumile neist hädadest, mis takistavad kooliolude arenemist. Ta ütleb, et kooli peetud kaks aastat, kuid siis tulnud seda katkestada, sest määratud koolimaast olevat vaid viis tündrimaad harimiskõlvulised ja sellest ei saavat koolmeister-kõster elada. Ta kannatavat suurimat puudust ning ei teadvat, millest elada, sest et mõisnik ei andvat talle toetust, kuigi tal olevat kohustus seda teha; talupoegadelt ei olevat ta saamuti mingit tasu saanud. Väljavaated on õige kurvad, isegi siis,

¹⁰⁸) GGA, LRKkA, 1697. a. reg., lk. 193a — 199b. — (J. Kõpp), Pärnumaa, lk. 125—126; L. Leesment, Jooni Kihnu kiriku ajaloost, Ajalooline Ajakiri VIII (1929), lk. 214, ja sama autor, Kihnu võimukandjate protsessid Rootsi aja lõpust, Ajalooline Ajakiri X (1931), lk. 49—53.

kui koolimaja valmib, sest pole ette näha mingisuguseid reaalseid sissetulekuid koolmeistrile. Talupoegade suhtes lisab Reineriing: „So hat der arme Baur in 3 od. 4. Jahren an diesem Orte so groszen mangel an brod gehabt, dasz er unmuglich seine Kinder hat konnen mit brod in der Schule versorgen, auch mit keinen kleidern.“ Ja isegi pärast nälja-aja möödumist, 19. märtsil 1699 öeldakse Pärnu-Jaagupi visitatsiooniprotokollis, et koolmeistri-köstri seisukord olevat „sehr miserabel“. Kui talupojad ikkagi püüdsid köstrile maksta läbisegi $\frac{1}{2}$ külimittu talu pealt, ei tasunud mõisad talle vähemutki¹⁰⁹). Isegi vähenõudlik tolleaegne hariduseseemne külvaja ei suutnud saadava piskuga läbi ajada.

Torise ja Vändras näivad köstrikoolid Rootsi ajal puudunud olevat, kuigi Vändras kirikuõpetajad iga aasta juba 1679. aastast alates kuni 1700. a. olevat pidanud lokaalvisitatsioone, sõites perest peresse, et õpetada lapsi ja kontrollida nende teadmisi¹¹⁰).

Viljandi kihelkonnas töötas 1688. a. üks kool, ja 1693. a. leiame kabeli juures Kõpus asuvat ühe koolmeistri, kelle kohta öeldakse, et kui talle rohkem maad juurde ei antavat, ei saavat ta laste õpetamisest end elatada.

Suure-Jaanis on 1688. a. üks kool 24 lapsega ja näib teotsevat päris jõudsasti. 1693. a. mainitakse, et koolimaja kahe aasta jooksul „nur bisz unters Dach gekommen“ ning et koolimaad olevat ainult kaheksandik-adramaad.

Tarvastus ei leidu seniseil andmeil 1688. a. kooli ega ole seal koolimaja ehitamisega ka veel 1693. aastal alustatud, kuigi tarvilik materjal olevat kohale veetud¹¹¹).

Parem olukord kui Tarvastus näib olevat valitsenud kooli alal Paistus. Siin asub 1688. a. kool, mille laste arv on teadmata. 1696. a. on kihelkonnas koolimaja, mille seisukord ei näi halb olevat; Viljandist pärit koolmeister kõneleb saksa ja eesti keelt, oskab lugeda ja kirjutada¹¹²).

Eelnevast võib märgata, kuidas üksikud kihelkonnad saartena eralduvad teistest oma parema koolikorralduse suhtes. Kõikides neis eralduvais kihelkondades teotsevad kirikuõpetajad, kes

¹⁰⁹) ERKA, L.-Eesti kirikur., Pärnu-Jaagupi kirikur. I (1683—1759), lk. 6; RRA, LÖvKA, p. nr. 67, Reineriingi kiri ülemkonsistoriumile 26. septembrist 1696 ja sealsamas, P.-Jaagupi visitatsiooniprotokoll 19. märtsist 1699. — Vrd. ka (J. Köpp), Pärnumaa, lk. 125—126.

¹¹⁰) (B. Taggo), Pärnumaa, lk. 624.

¹¹¹) ERKA, LRKKA, X, 1. — V. Reiman, Forselius, lk. 31, 40, 43, 48; O. Sild, lk. 5.

¹¹²) RRA, LÖvKA, p. nr. 67, Paistu õp. Andreas Hornung praostile 28. septembril 1696. Vrd. O. Liiv, Usutüli Paistus Rootsi ajal, Sakala Pühapäev 1934, nr. 15.

tõusevad oma isiklike võimete või teotsemise intensiivsuse poolest kõrgemale tolleaegse vaimuliku keskmisest tüübist, kes esines sageli rohkem maapidajana ja majandusmehena kui hõreda vaimukultuuri-õhkkonna tihendajana. Ühelt poolt õppimishoog talurahva seas, mille õhutamise elavus Forseliuse surmaga nõrgenes ja osalt inertsina Põhjasõjani kestis, abistatud õpetajate ja valitsuse poolt, teiselt poolt aeglane arusaamine asja tähtsusest, kohati vaenlikkus mõõtuandvais kihtides, peamiselt aga majanduslikud raskused, mis eriti nälja-aastail, nii siis juba enne sõja vallandumist, hävitasid paljudes kohtades rahvakooli, — need on kaks teineteist ründavat eri jõudu, mille heitlustes toimus tegelik õppetöö vähenõudlikes oludes vähenõudlike õpetuseandjate poolt.

Eestimaal, kuhu Forseliuse mõju ei ulatunud säärasel määral kui Liivimaale, kuid kus tal siiski oli mitmeid tõsiseid poolehoidjaid kirikuõpetajate hulgas, on 1688. a. ainult üksikud koolid olemas. 17. sajandi viimasel aastakümnel muutub aga siingi üldpilt mitmeti. Eestimaal rohkem kui Liivimaal jääb koolihariduse andmine kas kirikuõpetaja või ühise kõster-koolmeistri hoolde, sest siin rakendati vähem koolmeistreid, eriti külakoolmeistreid tegevusse ja suudeti suhteliselt märksa vähem ehitada koolihooneid.

Harjumaal Jüri kihelkonnas ei suudetudki Rootsi ajal ehitada koolimaja ega kestvamaks ajaks ametisse võtta koolmeistri, kuigi Tallinna linn oleks pidanud siin asja otsustavalt läbi viima, sest linnale kuulus kihelkonnas asuv Rae mõis, millele sai olulisel määral osaks koolikohustuse täitmine. Kui Tartu linn Äksi koolimaja ehitamist suutis teostada, oleks Tallinna seda enam võinud ära teha, kuid siin valitses märgatavamalt lohakam suhtumine selle küsimuse lahendamisse. 1690. a. 20. augustil Jüris toimunud visitatsioonil selgub ka, et talupojad ise ei tundnud suuremat huvi laste kooli saatmise vastu; õpetamine oleks olnud nimelt sel teel võimaldatud, et kirikuõpetaja kavatses oma majas ise lapsi õpetada; sel otstarbel oli ta enese juurde kooliõpetajaks võtnud ühe noormehe. See oligi alanud seal oma tegevust Visiteerijad teatavadi kogudusele Eestimaa rüütelkonna viimase maapäeva otsusest koolide asutamise suhtes¹¹³). 1693. a., kui asehaldur M. v. Porten käis olukorraga koha peal tutvumas, teatatakse, et kooli ikka veel pole, kirikuõpetaja jagavat lastele kiriklas küll kooliharidust, kuid selle läbi põhjustatud paljude kahjude (!) tõttu ei saavat ta seda enam teha. Porten nõuab, et kirikueestseisjad astugu hoolsamini samme erilise koolihoone ehitamiseks. Sel puhul kõneleb kirikuõpetaja asehaldurile veel, et ta

¹¹³) ERKA, EKA [edaspidi tsit. ainult EKA; see arhiiv asub ERKA-s], Jüri koguduse arhiiv, kirikur. 1683—1709, lk. 45—46.

lupojad just meeeldi ei saatvat oma lapsi kooli, kuid need, kes koolis ta juures käivat, avaldavat suurt huvi ja hoolsust õpetamise vastu ¹¹⁴). Kiriku visiteerimisel 18. mail 1696 konstateeritakse koolimaja puudumist, kusjuures eestseisja maanõunik v. Tiesenhausen vabandab selle puudumist talurahva vaesusega, kel ei olewat võimalust anda oma osa metsamaterjali; kuid ta töötab, et kooli avamise peale hakatavat tõsiselt mõtlema ja tahetavat paluda Tallinna raelt selleks maad, sest praegu olevat suur puudus platsist, kuhu ehitada. Kirikuõpetaja maa kirikla juures olevat nii väike, et ehitus sinna ei mahuks, kuna kõstri kohta tähendatakse, et see juba üksi väikese maatüki tõttu ei võivat ühtlasi ka koolmeister olla. Mainitakse, et lugeadaoskajaid lapsi, keda olevat rohkesti iseäranis Lagedi alal, leiduvat umbes 30, kuid see arv, nagu kõik teisedki sellekohased arvud, võib olla kas liialdatud, aga ka väiksem tegelikust ¹¹⁵). 1703. a. 23. augusti visitatsioonil leitakse olukord ikkagi veel muutuseta olevat ja sel puhul süüdistatakse Tallinna valduses olevat Rae mõisa, kes seda hea tahtmise korral oleks võinud ehitada. Selle järgi ei saa Tallinna linna enam rootsiaegsete kooliolude arendamise kaasaaitajaks Jüris tunnistada. Visiteerimisel edasiantud memoriaali p. 1-s ütleb Jüri kirikuõpetaja Petrus Koch, et ta õpetanud pastoraadis küll mõnd poissi, kuid korralikku õpetamist pole olnud ¹¹⁶).

Jõelähtmes on 1688. a. üks kool 23 lapsega. Tol ajal seal kirikuõpetajana teotsev Johannes Wilcken tunneb Forseliuse algatusele nii suurt poolehoidu, et muretseb Marten'i nimelise Forseliuse õpilase Jõelähtme koolmeistriks, toidab teda ja peab ülal. Ta kiidab Forseliusele usinat poissi ja ütleb, see õpetavat lapsed nüüd 3 kuuga lugema, kuna vana meetodi järgi lugemise selgekssaamine 7—8 kuud nõudnud. Kirikuõpetaja nimetab veel, et peale Marteni olevat kihelkonnas — nimelt Prangli saarel — veel üks naisterahvas, kes Tallinnas elades oma perevanemate lastelt lugemise ära õppinud ja kellele Wilcken mõisnikult loa muretsenud, et ta saaks ka mõnd kihelkonna last lugema õpetada.

¹¹⁴) Seals., lk. 56, Ex Protocollo Oeconomiae Regiae Per Esthoniām 30. aprillist 1693.

¹¹⁵) EKA, Acta visitationis (lühend. A. visit.) 1694—99 ja 1703, lk. 24a. Teade koolimaja ja koolimaa puudumisest Jüris 1695. a. leidub ka ERKA, EKA, Acta ecclesiastica 1691—1701 (lühend. A. eccles.), lk. 16. — Vrd. ka J. Aunver, Jüri kihelkonnast ja kirikust, Eesti Kirjandus XIX (1925), lk. 107, ja G. O. F. Westling, Mittheilungen über den Volksunterricht in Ehstland 1561—1710, Beiträge zur Kunde E.-, L.- u. K. V (järenevas lühend. Westling, Mitth.), lk. 250, mrk. 46. Kurioosumina oleks mainitav, et G. Westlingi nimetatud töö, mis algupäraselt ilmus rootsi keeles Rootsi kirikuloolises ajakirjas 1896 ning on tõlgitud saksa keelde, ilmus Beitr. V köites 1900. a., aga uuesti tõlgituna saksa keelde avaldati ta kui „bei uns bisher leider ganz unbekannt geblieben“ Baltische Monatsschrift'i LXIX köites 1910. a., kuid märksa ebateaduslikumalt.

¹¹⁶) EKA, A. visit. 1694—99 ja 1703, lk. 33a ja 36a.

Wilkeni lahkumisel Jõelähtmest näivad kooliolud siin halvenevat; vaevalt sai 1710. a. katku surnud Jõelähtme kõster Jürri Sirri-Sarri, elukutselt rätsep, koolihariduse levitamiseks palju kaasa mõjuda ¹¹⁷).

Harju-Jaani kiriku visiteerimisel 17. jaanuaril 1695 ei olnud palgidki kooli ehitamiseks kohale veetud. Kõstriksõõli pidamisest ei tulnud midagi välja, sest samal puhul öeldakse kõstri kohta, et see koolmeistriks ei kõlbavat, sest ta olevat selleks liiga vana ning ei suutvat ka viisi pidada. Ka 1703. a. 25. augusti visiteerimisel ei ole olukord palju paranenud, sest rahapuudusel on koolimaja ikka veel ehitamata ning kõster jagab õpetust peamiselt vaid noorsoole, kes esmakordselt armulauale läheb, ning sedagi ainult umbes nelja nädala jooksul. Kuid paljudest teistest kihelkondadest on Harju-Jaani ses mõttes erinev, et siin juba Rootsi ajal tekivad mõisa-ala koolide alged. 1695. a. öeldakse kapten Stackelberg oma mõisas umbes 20 poissi õpetanud olevat ja 1703. a. korratakse, et mõned mõisad peavad „teatavaid isikuid“ laste õpetamiseks ¹¹⁸).

(Järgneb.)

O. Liiv.

Eesti antoloogiate ülevaade.

Esimene eesti antoloogia koostamise katse ulatub meie kirjanduse kõige vanemasse ajajärku. Selleks võib täie õigusega pidada juba 1814. a. ilmunud Johann Heinrich Rosenplänteri'i koostatud värsivihikut „Lillikessed. Essimenne leht. Perno linnas 1814. Trükkitud Kottart Marquardt'i jures“.

See 16-leheküljeline raamatuke sisaldab 8 luuletist. 1. on Ewald'i „Rikas ja vaene“, arvatavasti Rosenplänteri enese või Frey tõlge; 2. on tuttav Gellert'i valm „Lonkajad“ Frey tõlkes; 3. Schiller'i järgi tõlgitud „Rõmo kitus“, Holtzi tõlge; 4. R. J. Winckler'i „Nekrutide laul“; 5. „Panne surno tähhele“, Frey luuletis; 6. kaherealine Frey epigramm „Mis innime jouab“; 7. nel-

---

¹¹⁷) V. Reiman, Forselius, lk. 38, 40, 45 ja 49; O. Tomberg, Tagasivaade Jõelehtme koguduse möödaläinud aegade peale, Tallinnas 1912, lk. 15. Wilkeni vaimustust Forseliuse töö ja kavatsuste vastu ning ta lootusi tehtava töö headest tulemustest iseloomustab hästi ta lause 1688. a. 2. juulil kirjas Forseliusele: „...diese Länder in wenig Jahren mehr erleuchtete Christen werden haben, als sie in vielen 100 Jahren bisher gehabt.“ EKA, Acta de Anno 1688, lk. 331b—332a.

¹¹⁸) EKA, A. visit. 1694—99 ja 1703, lk. 40b, 41b ja 45b. Mõisa-ala koolide algeid mainib ainult paari sõnaga A. v. Gernet, Gesch. u. Syst., lk. 58.

javärsiline „Keik on Jummalä kä“, vist samuti Frey oma; 8. „Tal-
lopoja laul“, Frey tõlge — võimalik, et Ewaldi järgi¹⁾).

Rosenplänteri esimesele selletaolisele katsele ei järgnenud
lisa, kuigi kavatsusi selleks võib oletada tiitellehel oleva „essi-
menne leht“ järgi.

Järgmine, juba ulatuslikum ja kogukam luuletistekogu on
1852. a. ilmunud Berend Gildenmanni „Lillekessed“. Sellest peale
ilmub antoloogiaid iga meie luule põhjalikuma murrangu-ajajärgu
piiril, peaaegu ühesuguste vaheaegade järele.

Kui Berend Gildenmanni „Lillekeste“ ilmumisaeg langeb
umbkaudu ühte meie ärkamisaja luule algusega ja on õpetlik-sen-
timentaalse luule tulemus, siis järgnev antoloogia „Eesti Luuletus-
sed“ ilmub juba rahvusliku ärkamisaja romantilise luule pettu-
muste ja kainenemis-ajajärgu alul. Nende 23 aasta jooksul, mis
lahutab Gildenmanni „Lillekesi“ M. J. Eiseni „Eesti Luuletus-
test“, oli eesti luule jõudnud läbi teha oma esimese suure tõusu-
ajajärgu ja juba pettunud vastvalitsenud ideaalides. Samasse aega
kuulub ka eelmise koguteose teine väljaanne „Uued Eesti Luu-
letused“.

Umbes sama ajavahemiku takka, mis lahutab kahte eelmist
antoloogiat, järgnes kolmas. Selle ilmumise ajal on meie kirjan-
duses hoopis uus liikumine kindlamat ilmet võtmas: noor-eestlus
asub oma loosungite teostamisele. Valitsenud rahvakirjanduse
asemel taotellakse stiiliteadlikku, vormikindlat, haritute ringi
maitselise vastavate kunstiväärtuslikku kirjandust. Esteetilised vää-
rtused tõstetakse esiplaanile, „l'art pour l'art“ saab hüüdsõnaks.
On jällegi uus ärkamisaeg. Noorestlaste vaated ja püüded ula-
tuvad üle Alpide lumiste tippude Vahemere igihaljastele kallastele.
Selle uue ajajärgu alul ilmub vastse liikumise suunamääraja ja eel-
neva ajajärgu esileküündivama luuletaja ühise koostööna eelmisist
ilmekam ja ülevaatlikum värssidekogu „Eesti luule“.

Mõne aasta pärast järgneb sellele Auguste Kaarna koostatud
„Eesti luuleilm“.

Meie viimase aja umbes paarikümneaastasest lüürika arene-
misest, selle otsinguist ja saavutisist tahab ülevaadet ja läbilõiget
pakkuda Gustav Suitsu 1929. a. ilmunud „Eesti nüüdislüürika“. See
koguteos haarab endasse „Noor-Eesti“ tõusuaaja, „ohjenda-
matu iharuste ahvatlustesse sööstnud „Siuru“ soo“ ja selle „liha-
võtte tundetormidele“ järgnenud kainenemisperioodi.

Siin-esitatud luuletistekogude vaatlemine, alates B. Gilden-
manni „Lillekestega“, tahab olla käesoleva artikli ülesandeks. Vaat-
luse alt on välja jäetud eri sihte taotlevad teosed, näit. Ploompuu
„Eesti luulet ilulugemiseks“, ja varasemad teosed, milles esinevate

1) Peaaegu kõik selle kogu luuletised on varemalt ilmunud. 1., 2.,
4., 6., 7. on avaldatud Frey artiklis „Über die Ehstnische Poesie“, Beiträge
II (1813), lk. 38, 36, 29, 41; 5. ilmus Beiträge II, lk. 126 ja 8. lk. 110.

luuletiste või õigemini tõlgete autorite kohta puuduvad kindlamad andmed, näit. H. Wahl'i „Monned laulud“.

Tsiteerimisel on püütud kinni pidada algupärandi kirjavii- sist, kirjutamise hõlbustamise mõttes on loobutud vaid j ja w tar- vitamisest.

„Lillekessed, ehk: Mitmed ja mitmesuggused laulud Ma rahvale, ello parrandamiseks ja ausaks aiaviteks, kokkukor- jand P. Gildenmann. Ue-aasta and. Pernus 1852. Trükkitud ja müa W. Pormi jures.“ Nii on esimese eesti ulatuslikuma antoloogia täielik pealkiri. See on väikesekaustaline raamatuke vähenõudliku välimusega, kokku 99+2 lk.

Lõviosa teosest on ohverdatud Muhu kõstri C. W. Freundlich'i luuletistele. Neid on kogus tublisti pool kõigist lauludest, terveni 22. Peale Freundlichi on kogus esindatud veel G. Masing 1 luuletisega, A. H. Lücke 3 l., Suve Jaan 6 l., Schwabe ühe luuletisega, O. W. Masing 1 l., R. J. Winckler 1 l.; v. Tiesenhau- sen'ilt on „Lesk mees“ ja mõnede luuletiste autorid on teadmata. Kokku on ses kogus 43 luuletist.

„Eeskõnnes“ kirjutab Gildenmann, et raamatukeses olevad laulud on peamiselt Muhu kõstri, s. o. Freundlichi töö, keda maa- rahva sõbraks võivat nimetada, kes olevat siin ilmas püüdnud jõudu mööda ka oma vendade kasuks elada. Edasi põhjendatakse laulude valikut. Olevat valitud peamiselt niisugused, mis „lõõbu- saks aiaviteks, agga ka ennamiste ello parrandamiseks peaksid ollema — surem hulk on üsna ued“. Ka neil lauludel, millel „pealt nähha nalja karv, on sees tõe maggo“. Ja et lugejad ja lauljad seda „tõe maggo“ saaksid maitsta, see oleks koostajale kõige suu- remaks meeleheaks ta vaeva eest, mis tal laule enam või vähem kohendades ja seades olnud. „Sest iggal linnul isse laul — nenda ka siin: üks ja teine olli ennese arvates hästi teinud, minna jälle tahtsin veel paremaks teha; agga kas nüüdki hästi, se jägo laul- jatte ehk luggejatte selletada“.

Nii siis tallab see luuletistekogu esimeses järjekorras meie va- nemale kirjandusele nii üldist ning omast õpetuslikku rada. Selle kõrval tahab ta olla veel kergeks ning lõbusaks ajaviite-lugemi- seks. Seega tahab Gildenmann täiel määral jätkata valgustuse- ajajärgu rahvakirjanikkude eeskujut. Vastavalt neile taotlustele ongi siis teostatud luuletiste valikut ja nende kohendamist.

Luuletiste kohendamine, ümbertegemine vastavalt oma mait- sele ilma autorilt luba nõutamata, oli sel ajal — ja ka veel hili- semal ajal — õige tarvitav. Tihti ei teadnudki kohendaja, kelle tööd ta oma maitse järgi koolutab, sest rohkesti luuletisi ilmus ilma autori nimeta. Ka autorid ise olid selles asjas leplikud. Sel korral on aga Gildenmann oma kohendustööga rängalt haavanud mitte kedagi muud kui Fr. R. Kreutzwald'i. Viru laulik ei olnud mees, kes oleks lasknud kedagi oma töös midagi muuta, kes oleks

pidanud kedagi kaasaeglastest selleks küllalt kompetentseks. Ta reageerib sellele siis ka vastavalt oma temperamendile ning sallimatusle ja tungib ägedalt kallale „varganokale kaarnale“, kes oma „linnumõistusega“ ta tööd on tulnud solkima. „Vanal põlvel üksnes võera laulu kõristajad, krookuvad nüüd oma lugusi, et mets aga laksatab. Ühe varganokka kaarnaga tuleb siin meil sõna vaheldada. Tema viis viimati korvi täie saarelinnu sulgi Perno turule kaubale, varastas mino pesast pihutäie lisaks, solkis neid oma pisokese linno-mõistusega inetumaks, lootes — et ma oma ei pidanud tundma. Vaene härja põlve meehike! mis sina Kalevipoea tööst oskad? Mino tamme ladvasse ehitatud pesa seisab sinosugusel väga kõrgel. Kotkal on tugevad tiivad, selged silmad ja valusad küüned: seda kaarnake tuleta meele! — kui jälle varga himo tunned“¹⁾. — See on esimene hukkamõistev arvustus esimese antoloogia kohta.

Nagu juba Gildenmann eessõnas nimetab, tahab käesolev kogu pakkuda kõigepealt õpetlikku ning ajaviite-lugemist ja oleks seepärast asjata ning ekslik püüda sealt ülevaadet saada eesti luulest või selle arengust möödunud sajandi esimesel poolel. Kuigi tolleaegne eesti luule ei hiilga eriti oma saavutiste kvantiteediga ja veel vähem kvaliteediga, ei paku 1852. a. „Lillekessed“ sellest olemasolevast vähesestki kuigi objektiivset ülevaadet. Ka luuletiste algupära kohta sunnib Kreutzwaldi terav süüdistus plagiaadis ja „solkimises“ kõige kriitilisemalt suhtuma.

M. Kampmann arvab küll, et „muidu on Gildenmann laulud nii hästi valinud, kui neid sel ajal valida võis...“²⁾ ja „tähendatud luuletuste kogu on selle poolest huvitav, et ta hulga vanemate ja selleaegsete luuletajate töid on alal hoidnud. Siit paisab meile nüüd Eesti luulest XIX aastasaja esimesel poolel kaunis selge pilt silma“³⁾.

Need Kampmanni väited ei pea kuidagi paika. Juba see asjaolu, et rohkesti pooled kõigist antoloogias olevaist luuletistest kuuluvad C. W. Freundlichile, on teose sihiliku erapoolikuse küllaldaseks tõenduseks ja annab ühtlasi tervele kogule ilme. XIX sajandi esimese poole eesti luulest ülevaate saamisest „Lillekeste“ varal ei või juba sellepärast juttu olla, et seal hoopis puuduvad nüüsgused nimed kui Fr. R. Kreutzwald, Kr. J. Peterson, Fr. R. Faehlmann ja R. J. Winckleri, O. W. Masingi, A. H. Lücke, G. Masingi kõrval P. H. Frey, J. Ph. Roth, P. Mannteuffel jpm. Seepärast tuleb pigemini nõus olla V. Ridala otsusega 1852. a. „Lille-

¹⁾ Fr. R. Kreutzwald, Paar sammokest rändamise-tee, Tartus 1853, lk. 6.

²⁾ M. Kampmann, Eesti vanem ilukirjandus, Tartus 1908, lk. 102.

³⁾ M. Kampmann, Eesti kirjanduseloopaajooned I, 2. tr. Tallinnas 1920, lk. 213.

keste“ kohta: „Üldse on antoloogia ilme kuiv ja targutlik. Tõsist pilti selleaegsest kehvastki Eesti luulest ei jaksu kogu anda“¹⁾).

Antoloogia kuiva ja õpetlikku ilmet aitavad veidi pehmendada Suve Jaani luuletised, millest mõni kaunis hästi on õnnestunud, näit. „Kevvadene hommiko“, „Tullekahjo“, „Pimme kerjaja“. Olgu näiteks toodud mõned värsid „Tullekahjost“, mis muide kannab Schilleri mõjustuse otseseid märke:

Üksest hahnast välja viib
Tulle laene.
Nutta vaene,
Silma-vessi,
Paljas kässi
Kattab nüüd so rinna-last,
Praego varriseb ta vast:
Polle kube, polle sukka;
Kõik nüüd lähhab tulles hukka.

„Lillekeste“ peatähtsus on siis ainult selles, et sinna on koondatud ja alal hoitud hulk luuletisi. Ühtlasi väärib ta tähelepanu kui esimene ulatuslikum eesti luule antoloogia katse. Kahtlemata oli ta omal ajal rahvale vastuvõetavaks, arusaadavaks ja kergeks lugemismaterjaliks.

Umbes 10 aasta pärast ilmusid „Lillekessed“ II trükkis. Teine trükk ilmus kahes jaos: esimene jagu 1864. a. ja teine jagu 1866. a. Mõlemad jaod Pärnus W. Borm'i kirjastusel. Kausta poolest on nad mõlemad ühesuurused, samuti on mõlemate lehekülgede arv 106+2.

Teise trüki I jagu sisaldab peale „Lillekeste“ I trükkis ilmunud 43 luuletise veel 4. Neist on „Rebane“ ja „Vanna tüdruko surm“ Freundliche'i omad; „Õnneto abbiello mees“ ja „Uhkusse allandusseks“ on ilma autori nimeta avaldatud.

Selle ajavahemiku jooksul, mis lahutab „Lillekeste“ I trükki II trüki teise jao ilmumisest, oli eesti luule õitsele pääsenud ja suuri edusamme teinud. Luulepõllule oli ilmunud hulk andekaid kirjanikke ja eesti luulet sisuliselt kui ka vormiliselt värskendanud ning elustanud. Oli ärkamisaja hoogu ja vaimustust. Loomulikult ootaks aja vastukajastust ka käesolevast antoloogiast, kuid paraku asjatult.

Tõsi küll, „Lillekeste“ II jagu sisaldab mõnedki uued nimed, kuid üldilme poolest püsib ta muutmatuna. See kogu sisaldab üldse 57 luuletist; neist on tervelt 35 C. W. Freundliche'i vaimusünnitised. Seega siis on sellegi kogu suunamäärajaks ja ilmekandjaks Muhu „Reutli“. Peale Freundliche'i on ses antoloogias luuletisi veel J. W. Jannsenilt 9 (nimetähtedega J. J.); J. Weizenbergilt 3 (tähtedega J. C., J. W. ja J. Wzbg): „Eestlase isamaa“, „Naese unni ja mehhe laul“ ja „Armsaks arstiminne“; F. Kuhl-

¹⁾ Ridala, Eesti kirjanduse ajalugu I, Tartus 1924, lk. 213.

barsilt (allkirjaks Fr. K.) „Võrroma tüttarlaste kaibaminne Samaran“; J. Hurdalt (J. H. all) „Enne ja nüüd“; M. Kirselt¹⁾ (? — esineb nimetähtedega M. H. Kr.) „Joonud perremees“; H. A. „Noorte meestele“, H. N. „Õnne ma“, O. J. „Koeotullek kullamaalt“, J. H. W. „Viimne jumalaga jätmine“. Kahel luuletisel pole autorit märgitud.

Nagu sellest sisu-ülevaatest küllalt selgesti ilmestub, on see kogu, samuti nagu eelmisedki, õpetlik ja ühekülgne. V. Ridala otsus selle antoloogia kohta on järgmine: „Parem ei ole selle poolest ka teine anne, mis 16 aastat hiljemini tuli, kui Eesti luule juba rõõmsasti õilmitses ja proosa kõlendikkudelt hakkas haljamatele ja õnnelikumatele maadele jõudma. Sest edust ei märka me veel midagi Gildenmanni teoses“²⁾. Sellele otsusele võib alla kirjutada, tuleb vaid 16 aastat asendada 14 aastaga.

Nii ei ole Berend Gildenmanni „Lillekessed“ võimelised andma vähegi rahuldavat ülevaadet omaaegselt eesti luulest ega selle arenemisest, ja selles mõttes neid tarvitada oleks eksitus. Selles on süüdi ühest küljest muidugi kogude koostaja pastorlikkuse mõju all väljakujunenud ja pedagoogilisest tegevusest sõltuv maitse või pigemini maitse puudus ja teisest küljest vahest ka tahe oma raamatuid rahvale lähemale tuua, rahva sekka viia. Sellega küll seletubki laskumise sisu valikus hulga maitse tasemele, — muidu oleks võidud äriiselt kahjusse sattuda.

Peale muu algab aga „Lillekestega“, eriti selle viimase andega, hoogus igasuguste taskukaustaliste luuletistekogude ilmumine. „Silma torkavalt õpetlikkude luuletustega, mis läbistikku lihtlabased on, ja mõnede halisevate sentimentaalsete lauludega alustavad „Lillekesed“ Eesti rahvalikus luulekirjanduses, kaasaegistest kõrgematest saavutustest mõõda minnes, kõigesuguste „laulikute“ ajajärgu³⁾. Siitpeale hakkas ilmuma nagu küllusesarvest igasuguseid „ööpikuid“, „kandleid“ ja „lilleaedu“, mis väga rikkalikult levisid ja mille mõju rahva maitset rohkem labastas, kui arendas. Seesuguste „laulikute“ sepiitsejate hulka võiks lugeda Fr. Brandt'i, M. Körber'it, J. Schwelle't, M. Jürgens'it, Mats Kirselt jpm. —

Gildenmanni „Lillekestete“ viimase kogu ilmumisest möödus 15 aastat, kui jälle katset tehti anda ülevaadet eesti luulevarast. Selle aja jooksul oli eesti luule märksa rikastunud. Ärkamisaegse hoo ja vaimustuse tormid luules olid juba jõudnud raugeda ja aset anda pettumusele, parteilikule killustumisele, vastastikusele arvustusele ja võimupüüdele. Sellele ärkamisaja vaimustuse languse- nõlvakule paigutubki järgmise eesti antoloogia ilmumisaeg.

1) V. Ridala, E. kirj. ajal. I, lk. 214.

2) Seals.

3) Seals.

1881. a. ilmus kogu „Eesti Luuletused, kokku korjanud M. J. Eisen. Tartus, Schnakenburgi trükk ja kulu 1881. Suomalaisen Kirjallisuuden Seurale tema viiekümne-aastaseks juubelpäevaks 30. (18.) juunil 1881 vennaliselt soovitud Eesti Kirjameeste Selts. Eesti Kirjameeste Seltsi toimetused nr. 46“. Teos ilmus kolmesuguses köites: brošeeritult, ilusasti köidetult ja kullatud köites. Viimaseid ilmus müügile ainult väheseid eksemplare, sest need olid oma hinna poolest — maksid 2 rublat 50 kop. — hulgal kättesaadamatud.

Suomalaisen Kirjallisuuden Seurale annetatud eksemplar oli aga „otsast otsani kuld tähtedega trükitud ja peeneste poogitud“¹⁾. Sääraseid kuld tähtedega trükitud kauniköitelisi eksemplare on valmistatud ainult kaks: üks kingituseks soome vennaseltsile ja teine koguteose autorile. Need on meie raamatute hulgas oma uhke välimuse poolest küll ainulaadsed ja annavad tunnistust omaaegse trüki- ja köitetöö hoolsusest.

„Eesti Luuletustes“ on 228+12 lk. ja ta sisaldab 140 luuletist 23 eri autorilt. Luuletised kogus on eraldatud 8 ossa, ilma rühmadele pealkirju andmata. 1. rühmas on Koidula neljajärguline luuletis „Laiä nägin unes oja“ pealkirjaga „Soome sild“ ja Harry Jannsen'i samapealkirjaline luuletis. 2. rühmas on aset leidnud 38 isamaaluuletist; 3. osa moodustavad 16 looduselaulu; 4. sisaldab 22 kurbuse- ning murelaulu; 5-ndasse on paigutatud 23 armastuseluuletist; 6. rühma on koondatud 24 mitmesugust luuletist; 7. pakub 10 ballaadi ja 8. rühm mahutab enesesse 5 sündmustele ja isikutele pühendatud luuletist.

Igas rühmas on luuletised asetatud esimese värsi algussõna tähestikulises järjekorras, — õige raskepärane ning otsimist keeruliseks tegev järjestus. Kogusse võtmise vääriliseks on arvatud järgmiste luuletajate töid: L. Koidula 24 luuletist, Harry Jannsen'i 8 l., A. Piirikivi 20 l., F. Kuhlbars'i 3 l., J. Hurda 1 l., K. A. Hermann'i 11 l., J. W. Jannsen'i 2 l., Fr. R. Kreutzwald'i 5 l., J. Kunder'i 1 l., M. Lipu 1 l., M. Veske 6 l., J. Bergmann'i 28 l., C. R. Linnutaja 1 l., A. Kurrikoff'i 1 l., Linda (Lilienthal'i) 2 l., A. Reinwald'i 1 l., A. Mohrfeldt'i 1 l., M. Jürmann'i 1 l., Fr. W. Ederberg'i 4 l., Elsa (selle nime pole teada) 1 l., Fr. R. Faehlmann'i 1 l., M. J. Eisen'i 17 l.; Fr. Kuhlbars'i „Eestimaa mu isamaa“ on selles kogus peetud P. Abel'i luuletiseks.

Antoloogia „Eesti Luuletused“ algab M. J. Eiseni pühendusega „Soovituseks“. Selles avaldatakse oma sooje tundeid Soome vastu. Autor ütleb, et ta sõuaks Soome randa igal päeval, igal ööl, kui oleksid tal vaid tuuletiivad, kannaksid koidukäed. Soome vendade peo puhuks on need laulud kokku kogutud ja peaksid olema vandeks ühenduseideele. Nii siis on see luuletistekogu alguse

¹⁾ „E. Postimees“ 1881, nr. 27, Soomest.

saanud soomevaimustusest, suguvendadele lähenemise püüdeist, ja ta tahab olla üheks „Soome silla“ alussambaks.

On loomulik, et säärase tähtsa teose ilmumine, mis pole pealegi otseselt määratud oma kodurahvale, vaid jõukamale ja kultuuriliselt kõrgemal seisvale vennasrahvale, äratas suurt elevust ja tähelepanu. Õieti pidi see olema teos, mille kaudu mõeldi tutvustada soome kitsast, kuid seda kultuurilisemat ringkonda eesti luulekultuuriga, anda sellest ülevaatlik läbilõik, näidata soomlastele, et ka siinpool lahte areneb oma kirjanduslik kultuur, mis polegi nii madal. Selle teose ülesandeks oli näidata meid selles suhtes kõige paremast küljest; seks pidi ta sisaldama meie luule kvintessentsi. Nii tähtsa otstarbe pärast oldi luuletistekogu ilmumisest ja sisust laialdasa huvitatud. Ühtlasi peab tähendama, et „Eesti Luuletused“ kutsusid suurema ning teravama kriitika esile kui ükski teine eesti antoloogia.

Nagu juba eespool tähendatud, oli parajasti aeg, millal eesti elus peale ärkamisaegse üksmeele olid maad võtnud teravad parteilikud hõõrumised ja lahkhelid. Terve maa oli leeridesse jagunenud, mis ülevõimu pärast vägikaigast vedasid. See parteilikkus kippus igasse ühiskondlikku eluavaldusse, ja selle märke tahetakse näha ka „Eesti Luuletustes“.

Varsti peale „Eesti Luuletuste“ ilmumist kirjutab „Eesti Postimees“ sellele sooja soovitusena: „Seda raamatut ei jõua meie ilmaski küllalt kiita. Ta sisu on kaunis, ta koor ilus, ta otstarbe armas. Kõik ilusad õied, mis Eesti uus luulepõld kannud, on siia kokku korjatud ja süntsasse ritta meie ette pandud, nii et lugija iga lehekülje päält midagi leiab, mis talle armas ja kallis, kaunis ja lõbus on, mis teda jahutab ja lahutab, tema mõtteid ülendab ja ta südant kosutab. Ühele on see raamat lahkeks lilleaiaks, kus ta viisirikaste õite seas ilutseb; tõisele on ta südasoojaks kodupai-gaks, kus ta luulemõtetega nagu oma kuldaja sõbradega kokku saab; kolmandale on ta kosutavaks vihmukeseks, kelle käest ta enese luulevõimu sigidust ja rammu saab“¹⁾.

Vastandiks sellele ülimalt kiitvale otsusele ilmus aga „Sakala Lisalehes“ *** poolt õige terav-arvustav sõnavõtt. Arvustise autor kiidab raamatu välimust, paberit, trükki. Edasi nuri-seb ta, et töö on antud ainult ühe mehe kätte ja veel noormehe kätte, „... kellel omas seismaalses kirjanduse töös mitte midagi iseäralist sügavust ja ettevõetava töö tõsiduse ja tulevase tähen-duse äratundmist ei ole. M. J. Eisen on väga pealiskaudne omas töödes, ta peab oma kirjaniku ametit üleliiga kergeks tööks; seda näitab meile nüüd ka temast kokku pantud laulukogu“²⁾. Raa-matu sisu keerulist järjestust peab *** raskeks, arvab selle hoopis puuduvat.

1) „E. Post.“ 1881, nr. 24.

2) „Sakala Lisaleht“ 1881, nr. 31.

Raamatu sisu vaatlemisele asudes leiab ta, et raamatus on 27 Bergmanni, 24 Koidula, 20 Piirikivi, 17 Eiseni jne. luuletist, kuid ainult 4 Kreutzwaldi ja 1 Reinwaldi oma. Ekslik olevat arvata, et sellise valiku teel kõige parem oleks koondatud. Bergmanni üle ei mõista arvustaja siiski mitte „surma kohut“, olgugi et oleks võidud ta lauludest esitada ka paremaid, kuid Eiseni kohta on otsus otse hävitav: „Eisenil omal pole mingit luule annet ning võiks ta luule-tegemise töö tõeste varna otsa panna.“

Koidulalt oleks võinud veel rohkem luuletisi olla. Grenzsteinil on ka mõni kordaläinud luuletis, kuid mõni on „... just kui kõrva hoop, nagu „Kääpa jääminek“, kus järgmised vembblad ette tulevad:

Tuule tuhin,
Võsa vuhin,
Lume lobin,
Vete sobin
Täidab Kääpa laia lainega.
Kaugel kuuluks Kääpa kirin,
Vete virin,
Jääde pagin,
Kalda pragin.

(Mina paneks veel juure: kondsa kobin, ratta ragin, laene lagin, juurte jubin, kala kägin, pilve pirin, päikse parin, lauliku larin, looduse lorin jne.).“ Veel leiab laitust mõni Grenzsteini vaimusünnitis. Siis võetakse käsile Harry Jannsen: „Ehk loeme pealegi seda H. Jannseni laulu (lehekülj 137):

Nüüd olen kurva tuju sees
Ma aasal ootanud
Ja iga urva kuju sees
Sind leida lootanud —

siis tuleb vägisi naer peale.“

Hurjutatakse, miks pole võetud rohkem Kreutzwaldi (Lenau tõlked olevat tal väga head), Veske, Linnutaja, Malm'i, Redlich'i, Reinwald'i laule. Siis: „Kus on meie uuemad regevärsid jäenud, millest meie nimetatud raamatus ühtegi ei leia?“

Lõpuks: „Mina pean tunnistama, et see luuletuste korjandus puudulik on ja, nagu igamees näeb, parteilikust sulest välja voolanud.“

Selle terava arvustusega algab mitmekordne sõnavõtt poolt ja vastu, mis otsaga isegi Soome ulatub ja seal vastukaja leiab. Siinkohal olgu tähendatud, et „Eesti Luuletuste“ terav arvustaja *** (hiljemini ka *-*) oli J. Kunder, nagu prof. M. J. Eisen kindlasti teab ja nagu seda ka M. Kampmann teatab¹⁾. Sellega olgu ühtlasi ka korrigeeritud üks V. Ridala eksitusist, mille järgi peetakse „Eesti Luuletuste“ arvustajaks J. Kurrik'ut²⁾.

¹⁾ M. Kampmann, E. Kirj. peaj. II, Tallinnas 1920, lk. 233.

²⁾ V. Ridala, E. Kirj. ajal. I, lk. 220.

J. Kunderi arvustusele järgneb N [= Eisen'i] poolt õiendus ¹⁾. Kõigepealt lükatakse selles tagasi väide, nagu oleks ainult üks isik raamatu koostanud. Käsikiri olevat Eesti Kirjameeste Seltsi eestseisuse poolt järele vaadatud ja kõigiti õnnestunuks peetud. Mis puutub raamatu sisulisse külge ja luuletiste valikusse, siis on siin aset leidnud „... tõeste Eesti luuletused, mis tohivad selle nime all kottu välja minna. Need on tõeste meie oma vaimuvara, mis Eesti südamest on välja voolanud, mis mingist „Sakste magaskist“ ei ole laenatud. Üksnes algupäraseid töösid taheti ja tohtiti sellesse laulukogusse üles võtta. Seda tunnistab juba nimi „Eesti Luuletused“. Ja üksnes kui Eesti luuletusi tohtis neid meie Kirj. Selts vennasrahva Kirjallisuuden Seuralle andeks pakkuda kui seda p a r e m a t, mis meil üleüldse on. Ja see oligi meie kaunim vara, mis anda võisime.“

Siis antakse luuletistekogu sisukord, mille järele koguni kerge olevat otsitavat laulu üles leida. Üksikute luuleliikide pealkirjad olevat ilutunde nõudmisel ära jäetud. Edasi toonitatakse seda, et *** poolt soovitatud luuletajail polnud rohkem algupäraseid ega ka väärtuslikke töid, mispärast neid pole siis ka kasustatud. Reinwaldi lauludest olnud läbiheea ainult vastuvõetud laul. Mis puutuvat Piirikivi „Kääpa jeäminekusse“, siis „asjatundja silma ees on siin läbi soetud kohad just kõige ilusamad“. Ja üldiselt olevat „kriitikus“ „... igapidi vastuoksa, täiesti asjatundmata kritiseerimist pidanud“.

Etteheide asjatundmatuses tahab küll etteheitja enda peale tagasi langeda. Kui „Eesti Luuletused“ peaksid sisaldama ainult eesti algupäraseid luuletisi, siis oleks pidanud valikut teostama suurema asjatundlikkusega. Seda tahab näidata ka *** vastuõiendus. „Siin laulukogus on mitu „Sakste magaskist“ laenatud laulu. Kõik viis Dr. Kreutzwaldi laulu on „Sakste magaskist“, nimelt: „Mis vara vaikselt minu põues“ on Wilh. Hauffi laul; „Sest a'ast, kui elu käigil“, „Eha täht, sa kahvatasid“ ja „Kas nägid rukki põldu“ on Lenau laulud; „Mull mõttes on üks ainuke“ on Hebeli laul. Dr. Veske „Saaniga sõitsin ma sahinal“ on Saksa rahva laul [natuke muudetud] jne. jne.“ ²⁾.

Kuigi „Eesti Luuletuste“ ilmumise ajal üksikasjalisem ülevaade eesti luulest puudus, kuigi igasuguseid tõlkeid ja ümbertehetusi rohkesti ilmus, ilma algallika nimetuseta, ja sellepärast valik õige raske oli, oleks tohtinud siiski oodata asjatundlikumat ja ülevaatlikumat antoloogiat. Ei saa ju salata, et kogus on mõned õige õnnestunud ja iseloomustavad luuletised, näit. Koidula „Kallim kingitus“, „Miks sa nutad, lillekene“, „Kaks selget silma“, „Mu isamaa nad olid matnud“, „Su priiust olid matnud“, ballaad

¹⁾ „E. Post.“ 1881, nr. 34, Õienduseks.

²⁾ „Sakala Lilaseht“ 1881, nr. 39, Veel „Eesti Luuletused“.

„Narva neitsi“; Piirikivi „Ülem laul“, Linnutaja „Mul lapsepõlves rääkis“, A. Reinwaldi „Pisarad“, M. Veske „Võeral maal“, „Isa sõnad“, J. Bergmanni „Ustav Ülo“, „Salme“ jmm., kuid neist ei piisa ikkagi luuletistekogule eesmärgiks seatud ilme andmiseks.

Nende hästivalitud tööde kõrval on aga sisse sattunud väga palju ebaõnnestunud ja juhulisi sünnitisi, mis kuidagi ei või olla mõõtuandvad tolleaegse parema luule taseme üle otsustamiseks. Olgu siin näiteks toodud mõned värsid H. Jannseni luuletisest „Kevade poole“:

Läbi unistava aasa,

— — — — —
Läbi lidistava laasa,
Taevast maha silmutab,
Maasta ennast ilmutab,
Iga meelt ta kõigutab,
Iga südant lõigutab,
Kangeste ta kõneleb,
Vägevalt ta sõneleb: ...

Niisuguseid äpardunud värsse leidub ohtrasti Eiseni, Piirikivi, Hermanni, H. Jannseni ja teiste luuletiste hulgas.

„Eesti Luuletuste“ juhuslikus ilmes on vahest süüdi olnud ajapuudus, kuid tolle aja seisukohast vaadatuna võib siin tegu olla ka erapoolikusega, milles süüdistab koostajaid J. Kunder ja mida väidab ka M. Kampmann¹⁾.

Olgu kuidas on, kuid kuidagi ei saa nõus olla K. A. Hermanniga, et „Eesti Luuletustesse“ on „... kõige ilusamad salmikud kogutud, mis enne 1881. aastat luuletatud olivad...“²⁾.

„Uued Eesti luuletused. Kokku kogunud M. J. Eisen. Tartus, Schnakenburgi trükk ja kulu 1888“ — on õieti 1881. a. ilmunud „Eesti Luuletuste“ parandatud ja täiendatud väljaanne. Kõigile puudustele ja mahategevale arvustusele vaatamata oli „Eesti Luuletustel“ ometi teatud menu, nii et sõandati välja lasta uus väljaanne.

Kaustalt ja lehekülgede arvult ei erine „Uued Eesti Luuletused“ kuigi palju „Eesti Luuletustest“. Kui viimases oli 288 lk., siis on esimeses 248+16 lk. Küll on aga teatud sisulisi erinevusi märgata. „Uued Eesti Luuletused“ sisaldavad 28 luuletaja poolt 108 luuletist, kuna „Eesti Luuletustes“ olid 23 luuletajat 140 tööga esindatud. Nii siis on luuletajate hulk kasvanud, luuletiste arv aga vähenenud. Nähtavasti on „Eesti Luuletustele“ osaks saanud kibe arvustus siiski oma jagu mõjunud.

Kõnealuses kogus on: Koidulalt 11 luuletist (enne 24), H. Jannsenilt 1 l. (e. 8), Piirikivilt 5 (e. 20), Kuhlbarsilt 1 (e. 3), Hurdalt 1 (e. samuti 1), Hermannilt 2 (e. 11), J. W. Jannsenilt 1 (e. 2), Kreutzwaldilt 2 (e. 5), Kunderilt 8 (e. 1), Lipult 7 (e. 1),

¹⁾ M. Kampmann, E. Kirj. peaj. II, Tallinnas 1920, lk. 233.

²⁾ K. A. Hermann, Eesti kirjanduse ajalugu, Tartus 1898, lk. 486.

Veskelt 6 (e. samuti 6), Bergmannilt 7 (e. 28), Linnutajalt 1 (e. ka 1), A. Reinwaldilt 7 (e. 1), Faehlmannilt 1 (e. samuti 1), Eisenilt 15 (e. 17). Teisest kogust on hoopis välja jäetud A. Kurrikoff, Linda, Fr. W. Ederberg, A. Mohrfeldt, M. Jürmann ja Elsa. Nende asemele on võetud A. Haava 8 luuletist, P. Jakobson'i 1 l., J. Järv'e 2 l., Jakob Liiv'i 2 l., G. E. Luiga 3 l., G. Öie 1 l., C. M. Redlich'i 1 l., Jaan Reinwald'i 1 l., Roosi [= Elise Rosalie Aun] 1 l., K. E. Söödi 2 l., J. Tamm'e 9 l., L. E. Wöhrmann'i 1 l.

Peab ütlema, et luuletajate valik on selles kogus palju õnnestunum kui eelmises. Ka paljude luuletiste ärajätmine ja uute valik on osalt kaunis õnnelik. Ei ole midagi ütelda hulga Piirikivi, H. Jannseni, Hermanni, Bergmanni jt. luuletiste ärajätmise kohta. Mõnede luuletisi oleks võinud veelgi ära jätta ja teiste omi juurde võtta. H. Jannseni nimi oleks võinud sest kogust kahjuta puududa, sest ta ainuke järelejäänud luuletis „Kevade poole“ ei aita põrmugi kaasa luuletistekogu väärtuse tõstmiseks.

J. Bergmannilt on valitud peamiselt eepilisi luuletisi, kuna ebaõnnestunud lüürikatooteid on välja jäetud; asjatuna tundub aga ta tuima armastuselaulu „Sul silm“ kogusse sissevõtmine. Ado Reinwaldilt on endistest õnnelikult jäetud „Pisarad“; uutest on hea „Põhjanael“. Oleks võinud rohkem olla ta õnnestunud isamaa- ja looduselaule.

Kahju on ärajäetud Koidula luuletistest „Mu isamaa nad olid matnud“, „Su priiust olid matnud“, „Kaks selget silma“. Nende asemel oleks võinud ära jääda mõni muu. Kuhlbarsilt oleks võinud kogus olla peale õnnestunud müütilise „Linda laulu“ veel muid.

Ka omadest luuletistest on M. J. Eisen sesse kogusse paigutanud rohkem eepilisi; neist on õnnestunum „Valgjärve sünd“. Kuid ka siin oleks vaja olnud kriitilisemat suhtumist oma loominguks; kahjuta oleks võinud suurem hulk värsikogusse võetud 15 laulust puududa. Kas või näiteks „Leidnud“:

Kus Lääne laened kallast uhtuvad,
Kui heljul ida randa juhtuvad;
Seal mängsid vara, hilja, lõuna
Kaks ilust last kui uhket õuna.
Üks vürsti poeg, kes kuulus soos,
Ja teine tütarlaps kui roos
Oh õnnis tund,
Oh taeva sund,
Mis neid on ühendand
Teist teisel pühendand!

Säherduste värsside puudumine oleks luuletistekogule ainult kasuks olnud.

Hoopis välja oleks võidud jätta näit. Redlich, Jaan Reinwald, Roosi ja mõni muugi ja teiste luuletiste arvu nende kulul suuren-

dada. Sest hulga luuletajate üksikute luuletiste varal ei võimaldu üldpilti saada tervest ajajärgust ega üksikuist luuletajaist. Vähem luuletajaid, rohkem luuletisi ja kriitilisem valik!

Üldiselt põeb see kogu suurel määral samu puudusi, mida eelminegi, olgugi vähendatud kujul. Kuigi K. A. Hermann arvab, et „Uued Eesti Luuletused“ „...„Eesti Luuletuste“ vastu ei saa, sest et Eisen mitme tähtsama luuletaja salmikud on välja jätnud ja teistest liig palju sisse võtnud...“¹⁾, tuleb seda negatiivseks peetud joont seekord ometi positiivseks hinnata ja „Uusi Eesti Luuletusi“ just selle „pahe“ pärast paremaks pidada.

(Järgneb.)

Vambola Klauren.

Jaan Bergmann'i „Igavene Juut“.

(Lisandeid igavese juudi motiivile eesti rahvausundis.)

Üks kõige populaarsemaid ja enim käsitletud motiive eri rahvaste kirjanduses kõikjal seal, kus valitseb euroopaline kultuur ja süžeestik, on igavene juut. Eesti ilukirjandusse on selle traagilise motiivi toonud Jaan Bergmann 1880. aastal. Kui jätta kõrvale paar kõmukirjanduslikku tõlget, on pärast Bergmanni küll ainult J. Parijõgi arendanud sama motiivistikku iseseisvas kehastuses juttude kogus „Jaksuküla poisid“ (A. Gailit on „Barabases“ olnud üksnes tugevasti igavese juudi loo mõjualune), kuid siiski on mõnest teisest seisukohast — ja nimelt rahvaluulelisest — Bergmanni tehtud samm saanud väga oluliseks ning mõjuvaks, nii et selle kohta järgnegu mõningas rida.

Kui allakirjutanu koostas oma rahvaluulelist ülevaadet „Juut eesti rahvaluules“²⁾, oli talle küllaltki ilmne, et Bergmanni luuletis igavesest juudist ei või baseeruda mõnele täiesti rahvapärasele legendile või muistendile meilt või mujalt, nagu võiks arvata autori enda lisamärkusist: „Wana Caffa pühadeloo järele“ ja „Reiffaegne muisteputt“, vaid et eeskujuks on pidanud olema võõrkeelne, arvatavasti saksa, kunstluuletis. Rahvapärane sisustik, olgu see suusõnaline või brošüürides, on vägagi lahkuminev sellest, mida esitab Bergmann. Hiljemini on tulnud ilmsiks, et Bergmanni „Igavese Juudi“ taga seisab saksa „Sturm und Drang'i“ aja luuletaja Christian Friedrich Daniel Schubart³⁾ oma n.-n. lüürilise rapsoodiaga „Der ewige Jude“. Schubart oli esimene saksa

¹⁾ K. A. Hermann, E. kirj. ajal., Tartus 1898, lk. 486.

²⁾ „Eesti Kirjandus“ 1932.

³⁾ Sündinud 24. III 1739 Obersontheimis, surnud 10. X 1791 Stuttgartis.

luuletaja, kes avaldas 1786. aastal „Gedichte“ teises köites¹⁾ ilukirjandusliku ümbertöötise muidu publikule küll ikka ja alati põnevaks kõneaineks olnud surematu ränduri vaevlusist. Schubarti Ahasver ehk Ahasveros on ajakriitik ja maailmavalu kandja. Niisugune motiiv oli tolle aja vaimule teretulnud, võitis siis peagi üldsuse poolehoidu ja hakkas avaldama mõju eri suunis. Schubart ei avaldanud otsest mõju mitte üksnes saksa vähematele luuletajaile, vaid isegi niisugusele mehele, nagu inglasele Percy Shelley'le. Asja on soome uurija M. Haavio²⁾ näidanud, et Soomeski on juba möödunud sajandi alul Schubarti koolkond tunginud ilukirjandusse ning rahvaluulesse. Peale ilukirjanduse hakati Saksas eneses Schubarti rapsoodiat ümber jutustama rahvapärastesse brošüüridesse, mis tõid muistendi tagasi rahva juurde ja mis on õige tugevalt mõjutanud traditsionaalseid pärimusi³⁾. — Eestisse jõuab Schubart küll alles ligemale sada aastat pärast õitseaga kodumaal, kuid siin arenevad iseseisvalt samad nähtused, mis tulid omal ajal esile Lääne-Euroopas.

Bergmannil on igavesest juudist kaks eri redaktsiooni, mis mõlemad on ilmunud samal aastal, s. o. 1880, nagu juba on mainitud. On võimatu kindlalt väita, kumb redaktsioon on valminud varemalt; trükist ilmunise järgi on vanem see tõlge, mis leidub „Meelejahutajas“, 2. raamat, nr. 4, lk. 120—121. Nimetatud „Meelejahutaja“ number on tsensori poolt lubatud 19. märtsil. Teine redaktsioon on avaldatud „Sakala Lisalehes“, nr. 44, mis on ilmunud 1. novembril. Kuivõrt lähedane on kumbki tõlge algupärandile, osutab järgnev võrdlus sisustiku kõige drastilisemast kohast, kus Ahasver loobib omaste haul mäest alla pealuid. Schubarti järgi on see lõigend niisugune:

Aus einem finstern Gellüfte Karmels
 Trat Ahasver. Er schüttelte den Staub
 Aus jenem Barte; nahm der aufgethüranten
 Todenschädel einen, schleudert' ihn
 Hinab vom Karmel, daß er hüpf't und scholl,
 Und splitterte. „Der war mein Vater!“ brüllte
 Ahasveroz. Noch ein Schädel! Ha, noch
 Sieben Schädel polterten hinab
 Von Fels zu Fels! „Und die — und die“, mit stierem
 Vorgequollnem Auge raßt's der Jude:
 „Und die — und die — sind meine Weiber — Ha!“
 Noch immer rollten Schädel. „Die und die
 Brüllt' Ahasver, „sind meine Kinder, ha!

¹⁾ Allakirjutajal on olnud kasustada „Christian Friedrich Daniel Schubart's Gedichte“. Herausgegeben von seinem Sohne Ludwig Schubart. Zweiter Theil. Frankfurt am Main 1802.

²⁾ „Minä näin“ (Suomi V 16, lk. 120 jj.).

³⁾ Parim ülevaade Schubarti mõjust ja igavesest juudist üldse maailmakirjanduses leidub Werner Zirus'e teostes „Der ewige Jude in der Dichtung, vornehmlich in der englischen und deutschen“, Leipzig 1928, ja „Ahasverus der ewige Jude“, Berlin u. Leipzig 1930.

Sie konnten sterben! — Aber ich, Verworfenner,
Ich kann nicht sterben! — Ach! das furchtbarste Gericht
hängt schredenbrüllend ewig über mir. —

„Meelejahutaja“ tõlge on järgmine:

Libanon ja Karmel tegid lahti
Oma koobasharvad temale,
Surriluid jäält korjas jalamahti,
Kandis Karmeliise ülesse:
Siit nad pillus ühijäärval alla
Wingubelles maruvuhinalla.
„See mu isa! Enna! See mu naanel!
Need mu lapsed! Lastelaste luud!
Nemad surid tõis! Kuid mina waanel!
Eksan, ägan, surm ei sulu juud!
See'p see ilmas kõige hirmjam kohus:
Aastasaad j e s s a m a s hädaohus!“

„Sakala Lisalehe“ redaktsioon on algupärandile sisuliselt lähem:

Kolelast Karmeli loopast nüüd wingerdas Ahasver wälja
Harides tolmunud häbet ja wõttis sealt sõdunud pääslu;
Paiskas ta Karmelist alla, et kilduraks pudenes oopis.
„Sina: sa oled mo isa!“ Nii kirjendas Ahaswer waljust'.
Wõttis ja wiskas weel tõise ja kolmanda kolinal alla;
Seitse weel meersinud kaljust, kuid kaheljat wäates hütidis:
„Nemad, jah nemad, nad olid mo waijed, tõis olid mo waijed!“
Uueste jadaid luud, Suut uueste kirjendas jälle:
„Nemad, oh nemad, tõis olid mo lapsed, mo armuamad lapsed!
Surra nad wõisunud tõis: ei wõi mina surra, ma waene!
Kuulmata kohus, sa ränk: mis pünad ja igawest mind nii!“

Üldjoonis on rapsodia ning tõlgete sisu järgmine: Ahasver kihutab oma ükselt minema raske risti koorma all puhkust ihaldava Önnistegija. Selle järele ilmub ingel, kes kuulutab Ahasverile, et enne ei leia ta rahu ega hingamist, kuni Kristus halastab tema peale. Needus läheb täide ja Ahasver peab nägema aastatuhandete muutusi. Ta näeb Jeruusalemma ja Rooma languse ning ühe inimespõlve kadumist teise järele, aga temale ei tule surma. Surma otsib ta püha linna varisevate müüride all, heitub kuristikudesse ja Etna kraaterisse, jookseb põlevasse metsa ning andub kiskjate elajate kätte, tormab palavaimaisse lahinguisse, teotab kõikide ajajärgude suurimaid türanne jne., kuid jääb ikka ellu ning võib kannatada üksnes surma haavade piina ja valu. Karmeli mäel omaste pealuid sorides palub ta viimaks andeksandmist ja hingust. Tulebki siis ingel, kes kuulutab rahu, ja Ahasveri kogu langeb kokku põrmuks. — „Meelejahutaja“ redaktsioon läheb algupärandist ja „Sakala Lisalehe“ omast lahku üksnes niipalju, et Ahasveril lastakse pärast seda, kui ingel on toonud needuse, joosta templisse, kus ta näeb templi eesriide kärsemist.

Meie vanim tuntud rahvapärane brošüür igavesest juudist on ilmunud 1884. aastal kodukooliõpetaja A. R i n c k 'i sulest 1).

1) Sellest ja ka kõigist muist siiakuluvuist brošüürest vt. lähemalt „Eesti Kirjandus“ 1932, lk. 147—150.

Rincki brošüür on sisuliselt veel täiesti vaba Schubart-Bergmanni luuletise mõjustusest. Bergmanni „Meelejahutaja“ redaktsioon on autorile siiski olnud tuttav, sest see on lisatud raamatukesele lõppu iseseisva liitena. Järgmised brošüürid M. Tõnisson'i, P. Tätt'e, R. Pöder'i ja n.-n. Tallinna väljaandes erinevad põhjalikult Rincki omast. Viimase sisuks on 17. sajandil levima hakanud muistend, kuidas igavene juut on tulnud saksa vaimuliku Paul von Eitzen'i juurde. Teised brošüürid on osalt otsestelt, osalt kaudselt ümberjutustisi Schubarti järgi. Otseste plagiaatide vahendajaks on muidugi olnud Bergmann. Kaudsed on saanud taas lõpmatuseni levinud saksa ümberjutustisist. Kõigile Schubarti plagiaatbrošüüridele on iseloomustuseks Ahasveri elukäigu põnev kirjeldus, aga mitte, nagu vanematüübiliselt, „teadaanne“ sellest, kuhu surematu on taas ilmunud. Tõnissoni brošüür näikse olevat tõlgitud mõne allakirjutanule tundmata saksakeelse Schubarti ümberjutustise järgi. Teised kolm on plagieeritud Tõnissonilt ja Bergmannilt. Igaühel on muide Bergmanni tõlge lisana lõpus.

Möödunud sajandi viimaseil aastakümneil on igavese juudi probleem innustanud eesti rahvahulkade meeli ning maitset ja tootnud kirjastajatele head raha. Vähem kui kümne aasta jooksul on neli kirjastajat oma brošüürikesed võidu turule lasknud. Mõnedest on lisaks ilmunud veel mitu trükki. 20. sajandi alul rauges huvi. 1903. aastal trükitud raamatuke ei ole praegugi lõpuni müüdud. Lühikesest hiilgeajast hoolimata on brošüürid suutnud avaldada suurt mõju meie igavese juudi suusõnalisise rahvaluulelisse repertuaari.

Vanim Eesti Rahvaluule Arhiivis leiduv rahvasuust saadud muistend on kirja pandud 1893. aastal. Üldse leidub ERA-s 13 siiakuuluvat teisendit¹⁾, millest kindlasti viis on otseselt Schubart-Bergmanni sisustiku järgi või viimast plagieerivaist brošüüridest. Ka teistes jutustistes esineb üha episoodide, mis on laenatud sealtpoolt. Eriti näib rahvahulki köitvat see moment, kus Ahasver heitub vulkaani kraaterisse.

„Eesti Kirjandus“ 1932, lk. 147, on öeldud, et teid, mida mööda igavese juudi motiivistik on Saksast kulgenud eesti rahvaluulesse, on olnud kolm: väikesed kõmubrošüürid, suust suhu käiv rahvatraditsioon ja mõningad ilukirjanduslikud teosed. Mainitule võib lisada, et traditsioon suust suhu on meil esindatud kõige nõrgemalt ja just trükitud allikad, enne kõike Bergmann otseselt ja kaudselt, on moodustanud eesti Ahasveri niisuguseks, nagu seda tunneb praegu muistendite vara ja rahvausund.

Paul Ariste.

---

¹⁾ Kõik teisendid on toodud „Eesti Kirjanduses“ 1932, lk. 219 jj.

Nurmenuku nimesid Eestis.

Vähe on meil neid taimi, millel üle kogu maa oleks üks ja sama nimi. Sagedamini vahelduvad taimede nimed suuremas mitmekesisuses ja rohkemtuntud taimede nimede hulk tõuseb võrdlemisi suureks. Tihti on ühel ja samal taimel juba naaberkülades erinimed; isegi samas külas tuntakse taime mitme nime all. Selleks võivad olla mitmesugused põhjused: taime kohta võivad üksikuil olla teissugused teadmised; taime on nime andmisel võrreldud teises kohas teise esemega; nime loomisel olid mõõtuandvad vaid teatud kohal esinevad mõjud jne. Suuremad vahed on märgatavad tihti murrakute mõjul, eriti just vanematel inimestel, kuna noorematel juhtub üld-kirjakeele mõjul mitmesuguseid segaminipaiskamisi.

Parema võrdlemise võimalduseks toodagu siin näide ühe taime nimede kohta. Olgu selleks nurmenuku (*Primula officinalis* Jacq.) nimed. Nurmenukk esineb kogu Eestis aruniitudel, nurmedel (Harjumaa mõistes), kohati tarade ääres, kangrutel, kus ta kevadel varakult-õitsevate taimede hulgas on tähelepandav oma kollaste sõrmjalt hargnevate õitega, milles 5 munajat, otsast vähe sämpunud kroonlehte on alusel kokku kasvanud paari sentimeetri pikkuseks putkeks, mis on peitunud vähe lühemasse, hallikasse kokkukasvanud tupesse, ümbritsedes lodevalt krooniputke (püksid, kaatsad!). Õied kinnituvad varrel otsas vähe sarikjalt, nagu kanavarbad (nimi!) jalale.

Alamal on toodud loend nurmenuku nimedest sõnakujudes, nagu need esinevad vastavas vanemas kirjanduses ¹⁾ (ainult mõned praegusesinevad nimetused on kirjutatud kirjakeeles) ning minu taimenimede kogus ²⁾, kus on andmeid selle taime kohta kogu Eesti ulatuselt (kindlad andmed puuduvad vaid Juuru ja Tarvastu kihelkonna kohta, kust ei ole olnud võimalik saada vastu-seid kõigi püüdmiste peale vaatamata). Seejuures olgu tähendatud, et mitmel üldisemalt tuntud nimel on kirjanduses võrdlemisi pikk iga, sest need esinevad juba 1732. aastast Thor Helle grammatikas „Kurzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache“, milles on antud üldse üle 200 taimenime, kust nad ka on sattunud vanemate loodusteadlaste ja raamatute autorite nimestikku, mõnikord õige suurte vigadega ³⁾.

¹⁾ Fischer, J. B., Versuch einer Naturgeschichte von Livland. II Aufl. Königsberg, 1791.

²⁾ Suur osa esitatud nimedest pole siiski vastavaile murdeile alati omased, nagu võrdlus näitab andmetega, mis kogutud rahvakeelest otsest, mitte korrespondentide kaudu. A. S-te.

³⁾ Nimestikus esinevad autorite nimed ja neile järgnev aastaarv püüavad märkida vaid nimede olemasolu, kuna ruumi kokkuhoiu mõttes tööde pealkirju siin lähemalt ei tooda.

1. Härjalaatsad — Lääne-Nigula. 2. Härjakaapst — Püha. 3. Härjakapasas — Maa-r. Koduarst 1870, Wiedemann-Hurt 1893, Läänemaa. 4. Härjakatsud — Hanila, Lääne-Nigula. 5. Härjakadsad — Fischer 1791, Fleischer 1830. 6. Härjakaatsad — Thor Helle 1732, Willmann 1787, Vestring, Friebe 1805, Hupel 1818, Johnson 1839, Wiedemann-Weber 1852, Wiedemann-Hurt 1893, Kreutzwald msk., Kuusalu Leesi, Kaarma. 7. Härjakats — Läänemaa. 8. Härgkaatsad — Kihelkonna. 9. Jaani-lill — Kreutzwald msk., Palamuse. 10. Juudipüksid — Paide Mäo. 11. Kaatsad — Kaarma, Püha. 12. Kanna kaltso — Hupel 1818, Fleischer 1830. 13. Kana-kaltsa' — Wied.-Hurt 1893. 14. Kanakaltsud — Paide Mäo. 15. Kanakollad — Vaivara. 16. Kanapasa-lill — Äksi. 17. Kanna warbas — Hupel 1818, Fleischer 1830. 18. Kana-warwad — Johnson 1839, Eestimaa Talur. Sead. 1858. 19. Kanavarvas, -bad — Kreutzwald msk., Kunder 1879, 1882, Wied.-Hurt 1893, Niclasen-Aidas; Ambla, Anna, Haljala, Harju-Jaani, Harju-Madise, Iisaku, Jõe-lähtme, Jõhvi, Järva-Jaani, Järva-Madise, Kadrina, Karksi, Keila, Koeru, Kose, Kuusalu Kolga, Lügenuse, Narva-Jõesuu, Nõo, Viru-Nigula, Rakvere, Tudulinna, Vaivara, Viru-Jaagupi, Väike-Maarja, Sõmuna, Paide Mäo, Peetri, Avinurme, Laiuse, Maarja-Magdaleena, Kursi, Palamuse, Rõngu, Tartu, Torma, Äksi, Kodavere, Võnnu, Pilistvere, Rapla, Tallinna, Pärnu-Jaagupi, Tõstamaa, Mihkli, Varbla, Halliste, Karula. 20. Kassikäpp — Kihnu saar. 21. Kevadevõti — Harju-Madise. 22. Kikaspiüks — Kambja. 23. Kikkakaatsa resp. -kaadsa — Hupel 1818, Fleischer 1830; Võnnu, Vastseliina, Petseri ja Irboska vald. 24. Kikkapiüks, -i' — Kreutzwald msk., Wied.-Hurt 1893; Harju-Jaani, Kambja, Kanepi, Nõo, Maarja-Magdaleena, Otepää, Paide Mäo, Petseri, Puhja, Põlva, Rannu, Rootova vald, Rõuge, Rõngu, Röpina, Sangaste, Tartu, Tartu-Maarja, Vastseliina, Võnnu, Võru, Urvaste, Võrumaa, Viljandi. 25. Koisid viina lillid(-led) — Friebe 1805, Fleischer 1830, Maa-r. Koduarst 1870. 26. Koisi viinatilled — Muhumaa. 27. Koldsed viinalilled — Wied.-Weber 1852, Maa-r. Koduarst 1870, Kunder 1879, 1882, Wied.-Hurt 1893, Niclasen-Aidas; Iisaku, Haapsalu. 28. Kolsi vina lillid — Thor Helle 1732, Hupel 1818, Fleischer 1830. 29. Kollane finaneitsi — Suure-Kõpu. 30. Kollanokk — Palamuse. 31. Kotsid vina lilli — Fischer 1791, Fleischer 1830. 32. Konnaninn' — Kambja. 33. Kortled — Kursi. 34. Kukekaats, -tsad — Kunder 1879, 1882, Wied.-Hurt 1893, Niclasen-Aidas; Iisaku, Karuse. 35. Kukekalts — Varbla. 36. Kukekannus — Kambja, Nõo, Rakvere, Rannu, Rõngu, Tartu, Tartu-Maarja, Sõrve, Võnnu. 37. Kukepiüks, -ksid — Harju-Jaani, Häädemeeste Orajõe, Kambja, Maarja-Magdaleena, Nõo, Paide Mäo, Pärnu-Jaagupi Seli, Rakvere, Rapla, Rõngu, Sõrve, Tallinna, Tartu, Tartu-Maarja, Tori, Väandra, Äksi. 38. Kukesõrm-kindad — Audru, Tõstamaa, Mihkli. 39. Kukulinnu-käekaatsas — Emmaste, Muhu. 40. Kukulinnu ätses — Anseküla. 41. Kukulinnu-sõrmikindad — Varbla. 42. Kuldkannike — Saarde. 43. Kurekaats — Pühalepa: Kärddla-Risti, Kuka, Kauste, Anikatsi. 44. Käkaadsed — Vestring msk. 45. Käekaats, -tsad — Willmann 1787, Luce 1823, Fleischer 1830, Wied.-Hurt 1893; Anseküla, Jaani, Karja, Kihelkonna, Põide, Mustjala, Kärla, Muhu, Emmaste, Käina, Reigi, Pühalepa, Noarootsi, Karuse, Ridala, Varbla. 45-a. Käekaatsse, -tses, -tsed — Anseküla, Püha, Mustjala. 46. Käekarts — Valjala Loona. 47. Käekatsas, -tsad — Luce 1823; Muhu, Püha, Valjala Loona, Haapsalu. 48. Käägats, -tsid — Kihelkonna, Püha. 49. Käekatse, -tsed — Harju-Madise, Kullamaa, Martna. 50. Käekaasuke — Rapla, Risti. 51. Käekaisuke — Rapla. 52. Käekaitsas — Lääne-Nigula. 53. Käekaitse, -tsed — Rapla, Kullamaa, Martna, Märjamaa. 54. Käekaitsja — Kullamaa. 55. Käekasu — Rapla. 56. Käekasukas — Rapla. 57. Käekaltsud — Rapla. 58. Käokaatsad, käukaatsad — Johnson 1839,

Kreutzwald msk., Wied.-Weber 1852, Wied.-Hurt 1893; Iisaku. 59. Käokannus, -sed — Anseküla, Laiuse, Palamuse, Rápina, Tartu, Tartu-Maarja. 60. Käokeel — Paide Mäo. 61. Käukäpp (käokäpp) — Häädemeeste. 62. Metstubakas — Koeru Preeidi. 63. Mäelilled — Rapla. 64. Nattalillid — Kuusalu: Kolga ja Könnu rand. 65. Natt-nunnid — Kuusalu Leesi. 66. Neitsipisar — Haapsalu. 67. Neitsi-tinnad — Kreutzwald msk. 68. Neiuilill — Saarde. 69. Nurmekaasuke — Rapla. 70. Nurma nudkud — Fischer 1791, Fleischer 1830. 71. Nurmenukk, -kud — Thor Helle 1732, Hupel 1818, Fleischer 1830, Wied.-Weber 1852, Eestimaa Talur. Sead. 1858, Kunder 1879, 1882, Wied.-Hurt 1893, Puusep 1888; Ambla, Haljala, Halliste, Hageri, Harju-Jaani, Harju-Madise, Helme, Iisaku, Järva-Madise, Jöelähtme, Jõhvi, Jüri, Kambja, Kanepi, Karksi, Karula, Kodavere, Koeru, Kolga-Jaani, Kadrina, Kullamaa, Kursi, Kuusalu, Laiuse, Maarja-Magdaleena, Narva, Narva-Jõesuu, Nissi, Nõo, Otepää, Paistu, Palamuse, Peetri, Pilistvere, Põltsamaa, Põlva, Pärnu, Rannu, Rapla, Risti, Rõngu, Rápina, Saarde, Sangaste, Simuna, Suure-Jaani, Tallinna, Tartu, Tartu-Maarja, Torma, Urvaste, Viljandi, Viru-Jaagupi, Viru-Nigula, Väike-Maarja, Äksi. 72. Nurmenupp, -pud — Jürgenson-Hupel msk.; Keila. 73. Nurmekäpp — Rõuge. 74. Peetruse võtmed — Varbla. 75. Peetruse võtmelilled — Jõhvi. 76. Nullernukk — Kose, Jüri. 77. Piimapisar, -rad — Thor Helle 1732, Knüpfper 1816, Wied.-Weber 1852, Jürgenson-Hupel msk., Kunder 1879, 1882, Wied.-Hurt 1893, Niclasen-Aidas; Ambla, Jöelähtme, Kuusalu, Iisaku, Otepää, Põltsamaa, Rannu, Suure-Jaani, Tartu. 78. Pääsukese-silm — Kolga-Jaani. 78-a. Pääsulill — Põltsamaa. 79. Saksapüks, -sid — Ambla, Anna, Haljala Toolse, Järva-Madise, Paide, Peetri, Pilistvere, Türi, Väike-Maarja, Väandra, Pärnu. 80. Savilill — Põltsamaa. 81. Seateljed — Paide Mäo. 82. Sõrmlill — Rosenplänter Herb., Wied.-Weber 1852; Audru, Mihkli, Pärnu-Jaagupi, Tõstamaa, Rõuge. 83. Sõrmkinnas, -ndad — Wied.-Hurt; Pärnu, Mihkli, Varbla. 83-a. Sõrmelill — Audru, Tõstamaa, Mihkli. 84. Sõrmiklill — Pärnu pool. 85. Sõrmkübar — Wied.-Hurt 1893. 86. Taevavõti, -tmed — Ambla, Iisaku, Järva-Madise, Karksi, Kärla, Haliste, Kõpu (Suure-), Laiuse, Nõo, Paide, Paistu, Pärnu-Jaagupi, Saarde, Suure-Jaani, Tartu, Vigala, Viljandi. 87. Titepüksid — Ambla. 88. Titevarrus — Rapla, Kehtna. 89. Valurohi — Rápina. 90. Viinalilled — Eestimaa Talur. Sead. 1858; Kose-Palvere. 91. Võtmelill — Pärnu, Palamuse, Rapla, Tartu. 92. Võtmalill — Rõuge. 93. Võtmekimp — Haapsalu, Kullamaa. 94. Ärgats — Vormsi (eestlased). 95. Õkalill — Häädemeeste (harva). 96. Rotsid wina lilli — Fischer 1777. 97. Kanakoiv — Äksi Saadjärve. 98. Kanakoole — Otepää. 99. Kanapasalill — Rõngu. 100. Kanaperse — Kursi Laeva. 101. Kikkamunn — Puhja Konguta. 102. Kikkapael — Tartu. 103. Koeratubakas — Võnnu Mäksa. 104. Kukehari — Kodavere Torila. 105. Kukevarvas — Palamuse Kaarepere. 106. Pasklill — Rápina, Tartu. 107. Piimakinnas — Tartu. 108. Piimapüks — Tartu. 109. Priimula — Tartu. 110. Saviõis — Kursi. 111. Taevasilm — Tartu. 112. Tubak — Võrtsjärve ääres Rannus, Tartu. 113. Vanapõisi silmavesi — Puhja. 114. Vargapõisi varvas — Tartumaa. 115. Võipätt — Tartu. 116. Võipätakas — Puhja, Tartu 1).

1) Eesti piirides elavatel vähemusrahvastel on tarvitusel järgmised nimetused nurmenuku kohta: ingerlased — kelta esikko, kevät keltakukka (Kallivere); rootslastel — oxlägge, oxlågjar (Vormsi saar), oxl ägg, nyckelblomma ja ka rootsikeelne gullviva (Noarootsi). Venelased tarvitavad Rootova vallas nime petušok, juudid Tartus tunnevad nimena faierrog.

Ülemaltoodust selgub, et hariliku nurmenuku nimetusena on tarvitatud kogu Eesti ulatusel üle 100 nimetuse. Kui neist maha arvata mõned vanemas kirjanduses esinevad näiliselt vigadega kirjutatud nimed, on siiski sõnakujude mitmekesisus võrdlemisi suur. Hoosamal võrdlemisel võiks nendest küll mitmed ühendada ühe ja sama algtüübi väljendiseks, mis on vaid aegade jooksul teisenenud, kas sellepärast, et vanema sõnakuju õige mõiste on jäänud noorematele tarvitamisel uduseks või on jälle kord nime kuulnud ebakindlalt ning on siis sõna hakatud tarvitama korrumpeeritud kujul. Kahtlemata on näit. käe- või käokaatsadest arenenud käekatsed, käekaitas, käekaitse, käekaitsja, käekaasuke, käekasukas, käekaltsud, käägatsid, käokannus, käokeel jne.; võib-olla isegi härjakaatsad, härjalaatsad, härjakaapstad, härjakapsad, ärgatsid jt. Samuti kuuluvad nurmenukk, nurmenupp, nullernukk ja ka nurme-kaasuke Raplas, nurmenuku ja käekatsa piiril, nähtavasti ühte rühma.

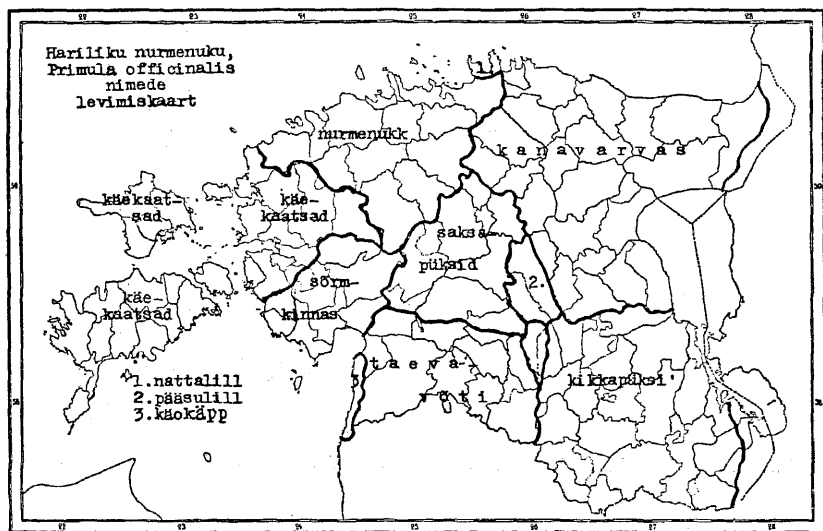
Jälgides ühe või teise nime levingut võib sedastada suuremate-vähemate piirkondade esinemist, kus on üks ja sama nimi üldiselt tuntud ja laiemalt tarvitatud (vrd. nurmenuku nimede levimiskaart). Nende keskel on ka teisi nimesid, millel tundub juhuiline ja ajutine iseloom. Kõige laiem levimisala on nimel kanavarvas. Seda tuntakse kogu Virumaal, Järvamaa idapoolsel serval ja Põhja-Tartumaal kuni Tartu-Maarjani. Ida-Harjumaal tungib ta veel Kolga ja Kõnnu valda Kuusalu khk., kuna keset Kuusalu kihelkonda on kitsa-alaline piimapisar rohkem tuntud, mis esineb kohati veel ka Ambla kihelkonna põhjapoolses osas; samuti tuntakse seda lõunapoolsetes kihelkondades. Kolga ja Kõnnu rannaküla-des on vähema saarena tarvitusel nattalilled või nattunnid¹⁾. Kogu Harjumaal on rohkem tuntud nurmenukk, mille kõrvale läänepoolses osas tungib Lääne- ja Saaremaa nimi käekaatsad või selle korrumpeeritud tuletised. Pärnumaa lääneosas ja Läänemaa lõunapoolsetes kihelkondades on levinud kitsama-alaline nimetus sõrmkinnas või teised sõnaga sõrm- liitunud kujud. Lääne-Järva-maal, Vändras ja Põhja-Viljandimaal on rohkem tuntud saksa-püksid. Lõuna-Viljandi- ja Pärnumaal näib sagedam olevat täevavõti või sõnaga võti moodustunud liited, mis nähtavasti on tekkinud saksa keele mõjul. Omapärase saarena on Häädemeestel käokäpp (käukäpp), mille kõrval tähelepanu väärib ka õlkalill. Huvitav on, et Põltsamaal ja Kolga-Jaanis nurmenuku nimetusena

---

1) Natt, nata — puuvõrust ja võrgust valmistatud varrega riist, millega kalad merest korjatakse, kui need võrgu vedamise ajal kukuvad võrgust merre tagasi. Enamasti pealt laiem, alt kotjalt kitsam, — vist sellest võrdlusest on tekkinud ka nimi.

esineb peamiselt pääsulill ehk pääsukesesilm, mis mujal tuntud rohkem *Primula farinosa* L. nimena. Kogu Lõuna-Tartumaa, Võrumaa ja Ida-Valgamaa kuulub alasse, kus kõige rohkem tuntud on 'kikkapüksi', Setumaa lääneosas ka kikkakaadsa'. Huvitav, et Tartumaa lääneosas murdelise kikka asemele on astunud laial ulatusel kirjakeelne kuke: kukepüksid, kukekannus. Sama vahetus on omane ka Tartu linnale (rohkem kirjakeelest mõjustatud ala). Nähtavasti on kuke astunud kikka asemele just kooli ja kirjakeele mõjul.

Me võime nurmenuku nimedest moodustada 10 piirkonda, kus üks või teine nimetus on laiemalt tuntud. Igal pool on ka paralleelseid nimetusi, mõned võrdlemisi huvitavad, nagu valulill Räpinas, neiulill Saardes, viinalill Kosel, kuldkannike Saardes. Kuid nende

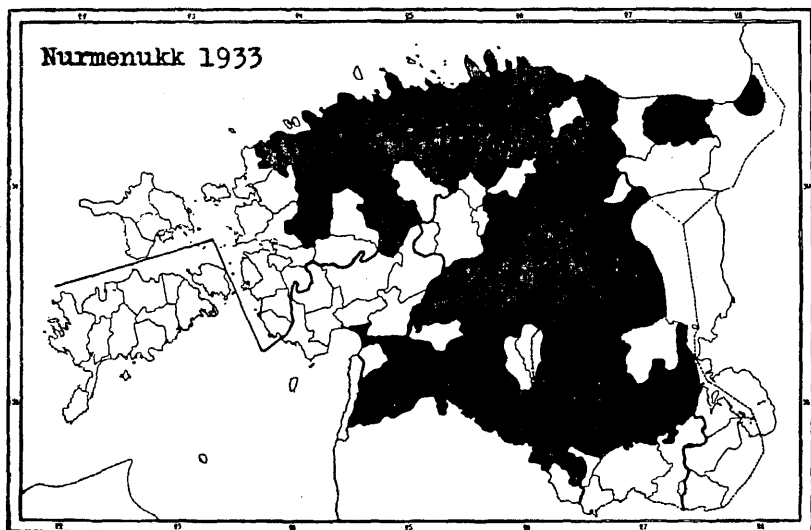

kõrvalnimede levimisala on võrdlemisi kitsas, neid tunnevad vaid üksikud inimesed. Sellevastu tungib kirjakeelne nurmenukk kindla sammuga edasi, peamiselt just kooli mõjul (nurmenukk leidub loodusloo õpperaamatutes), esinedes igas piirkonnas nooremate hulgas kas juba pidevalt või veel laiguti; ainult Saaremaal ja Läänemaa läänekihelkondades on nurmenuku leving veel tagasihoidlik, — kõige vähemalt osatakse siin vahet teha rahvapärase ja kirjakeelse nime vahel (vrd. kaart: nurmenuku levimine 1933).

Kahtlemata on osa nurmenuku nimedest kantud ühest kohast teise kas üksikute perekondade asumisel endisest elukohast teise, kaugemasse kihelkonda või on liikuvad isikud ühest kohast teise rännates õppinud kuski tarvitama taime uue nimega (näit. saarla-

sed, muhulased jne. mandril tööl olles), neid tarbekorral teadmalt edasi levitanud ja ka oma kodukohas teatavaks teinud, kus ta siis on ka laiemalt levinud, sagedasti võrdlemisi kiiresti, nagu iga uus teade. Ei saa muidu kuidagi seletada niisugust tükelist levimist, nagu võime tähele panna näit. kukepüksi, piimapisara või ka kukekannuse kohta. Piimapisara levingul võiks veel oletada kirjanduse mõju, kuid kukepükste ja kukekannuse kohta pole ma leidnud kirjanduslikke andmeid; siin on kaasa aitamas olnud arvatavasti vaid suusõnalised levitamisevõimalused. Üksikute kirjanduses juba tarvitatud nimede levimisel on aga kahtlemata suureks teguriks just kirjanduse mõju.

Ei või öelda, et esitatud nimestik oleks juba lõplik ja sisaldaks kõik rahva keskel tsirkuleerivad nimed. Kahtlemata on neid veelgi, mis pole saanud aga teatavaks. Aga juba needki näitavad küllaldaselt taimenimede mitmekesisust ja vormirikkust¹⁾. Nimede tekimisevõimaluste juures ei ole siin aga mitte püütud pikemalt peatuda.

G. Vilberg.

¹⁾ Allakirjutanu palub kõiki, kes tunnevad rahvapäraseid taimenimesid, sellest teatada; temale (aadr.: dr. G. Vilberg, Tartu, Kastani tän. 119). Samuti on ta väga tänulik teadete üle, milleks tarvitati vanemal ajal taimi (arstirohtudeks, nõidumiseks, värvimiseks jne.), missugustel juhtumitel ja kuidas neid siis kasustati. Ka muinasjutud ja arvamisid taimede kohta on väärtuslikud.

Kirjanduslik ülevaade.

Aldous Huxley: Nood koltunud lehed. Tõlkinud Ants Oras. Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus Tartus 1933. 463 lk. Hind 8 kr. 50 s.

Juba paaril korral on sõna võetud selle harukordselt huvitava tõlgeteose puhul. On avaldatud isegi võõristust, et EKS on pidanud võimalikuks Eestis rohkelt esineva kirjandusliku pahna kõrvale soetada veel säärase käputäie mingisuguseid koltunud lehti, mis pealegi on varisenud meile hoopis võõralt puult.

Oleks asjatu siin vastu vaidlema hakata säärasele rabavale kriitikale, sest et see viiks liiga pikale. On juba teisalt märgitud, et selles teoses saame meisterliku pildi moodsa ühiskonna vaimse valimiku üllatavast tühjusest ning ahtrusest, mis näib olevat üldiseks omaduseks kogu kaasaajale.

Pärastsõjaaegne ülemaailmne ummik ja kaasaegse ühiskonna vaimne pale näib paljudele andvat tunnistust teatavast suurest lõppfaasist, mingist suurelatuselisest sügisest, kogu valitseva tsivilisatsiooni ning kultuuri pankrotist. Ainult vähestel on silma ka heledamate ning lootusrikkamate sümptomite jaoks olevikus või võltsimatut, teesklematut usku kaasaegse ühiskonna paremasse tulevikku.

Aldous Huxley näib liialdavalt üldistavat temale nii hästi tuntud kaasaegse kultuurinimese juuretut ning ahtrat vaimulaadi. Et kirjanik on vaevalt nelikümmend aastat vana, siis oleks enneaegne otsida kokkuvõtteid tema maailmasuhtumisest või sünteesa ta elufilosoofiast. On võimalik, et on vaid mõeldud see sapine ning otsitud teravmeelitsemine, mille senini viimase pärlina on tekkinud otse eemaletõukavalt mõjuv tuleviku-utoopia karikatuur *Brave New World* (1931). See on nägemus maailmast, kus aastaid loetakse „Anno Fordii’d“, kus meelised lõbud on ainukeseks ideaaliks, kus juba väikesed lapsed mängivad mingeid „erootilisi mängu“, ent kus sõna „isa“ on ropp nali ja sõna „ema“ veelgi skandaalsem rövedus! Tolles enesest-rahuldunud praktiliselt-õnnelikus maailmas ei ole vähimatki tarvet iseloomu õilsuse või sangarlikkuse järele — sääraseid ajad kuuluva ajajärku, kus mõisted „jumal“ ja „taevas“ võistlesid uimastusvahenditena alkoholiga ja kus räägiti asjust nagu „hing“ või „surematus“, kuigi eelistati kokaiini... Kirjaniku või üldse kunstniku ülesanne on tolles ühiskonnas olla mingi šarlataanlikkude võtetega opereeriv emotsioonide manipuleerija — insener, täpsalt nagu praegugi Ameerika Ühendriiges mõni kaardipanija või kiromant ennast tituleerib character-engineer!

A. Huxley viljakast senisest toodangust on A. Oras andnud lühikese ülevaate tööke eessõnas ja pikemalt „Loomingus“ (1932). Kuigi Huxley suurim ning laiahaardelisem läbilõik kaasaegsest ühiskonnast (või täpsamalt selle koorekihist) on antud ta kõige taidurlikumalt konstrueeritud romaanis *Kontrapunkt* (*Point Counter Point*, 1928), on siiski vist õnnelikumalt langenud valik tõlkida *Nood koltunud lehed* (1925). See romaan on ehk üksikult võetuna kõige sobivamaks teoseks, et kirjanikku ühe tõlgeromaani kaudu tutvustada. (On arvatavasti juhuslik eksitus, et „Eesti Entsüklopeedias“ on A. Huxley teoste hulgas jäetud mainimata just see romaan.)

Et see psühholoogiline romaan on eriti esinduslik A. Huxley kohta, näeme teda võrreldes kas või sama kirjaniku esikromaaniga *Crome Yellow* (1921). Leiame mitte ainult samasuguseid mõtteavaldisi, vaid ka otse analoogilisi tüüpe. Kui juba esikromaanis antud tüüpide galeriis on keskkujuks noor andekas luuletaja, siis on ka „Koltunud lehtedes“ pühendatud umbes veerand kogu raamatust armastusest pettunud poeedi elamustele, kelle värsid on Huxley enese — kuigi juba ületatud — „mina“ projektsioon.

Autor on küll juba algusest peale arvamusel, et kunstnikutüübi hingeelu ei olevat sugugi iseloomustav teiste täiskasvanud normaalsurelikkude kohta. Kujutada kunstniku vaimseid protsesse olevat tavalisele lugejale niisama võõras kui kirjutised kõrgemast matemaatikast — arusaamatu ning igav! Ometi ei suuda Huxley teisiti, kui nihutab oma teoseis ikka tolle, tema enese arvates erandlikult-veidrikulise, ülirafineeritud moodsa vaimuinimese esiplaanile. Ja vististi on liialdatud kartus, nagu oleks tavallisele lugejale olemuselt võhivõõrad kunstnikutüübile omased elamused ja seepärast täitsa arusaamatud sellelaadilised teosed üldse. Kindlasti suudab ka meie haritum lugejaskond hinnata nende vaimujuveelide sädelevust, vahest isegi olla skeptiline nii mõnegi pärlil ehtsuses. Muidugi on leib säärases teoses eriti palju tõlke adekvaatsusest. Oleks teosele saatuslik, kui tõlge tunduvalt tumestaks raamatu originaalset meisterlikku vaimurikatsemist.

Nagu võis oodatagi, on tõlge sooritatud A. Orasele omase asjatundlikkusega. Et romaanis leidub rohkesti olulise tähtsusega ja raskesti-tõlgitavaid luulepalasid, siis on võimalik saada jälle uusi näiteid A. Orase suurtest võimetest nihhasti proosa kui ka luule tõlgendamisel. Küll ei või salata — nagu muide A. Orase kirjutistes üldse, olgu need algupärased või tõlked — kohati teatavat raskepärastust. Ka ei näi tõlge täitsa vaba olevat teatavatest vähematest viperustest, mida tuleb vist panna kiire töö arvele. Nii on ju absurdne lugeda lk. 195: „oin teadlik sellest, et neelasir määratu hulga soolast, hingavat vett kopsudesse ning vägisi lämbusin.“ Leidub ka teiselaadilisi vähemaid arusaamatusi, nii näit. lk. 370: „Peak-sin siis ehk õppima natuke itaalia keelt... k a s s o n i t a l i a o m a.“ Siin arvab idiootlikult-lapsik miss Elver, et ta peaks õppima natuke „kassi itaalia keelt“ (cat's Italian), et siis oskaks juurde meelitada itaalia kasse, kes ei reageeri ingliskeelsele pussy-hüüdele. Millegi pärast kopeerib tõlkija lk. 138/139 esitatud küsimus-vastuste formulaaris mehaaniliselt originaalis antud tähti Q ja A (question, answer), jättes neid asendamata eestikeelsete vastetega K(üsimus) ja V(astus).

Muidugi ei ole olulise tähtsusega ebatäpsus, kui lk. 204 tütarlaps ostab seitsesada grammi viinamarju, originaalis aga six hundred (= kuussada), või kui originaalis sammub armuhaige noormees tänaval terve tunni (for the last hour), oodates oma truuusetut kallimat, tõlkes aga pool tundi (lk. 191). Ka ei ole tähtis, et lk. 245 vanaprantsuse tsitaadis üks sõna (voudras) on „parandatud“ nüüdse õigekirja järgi (küll aga mitte terve tsitaat). Teoses on muuseas võõrkeelseid tsitaate nii oht-rasti, et ainult erakordsete filoloogiliste huvidega lugeja neid kõiki suudab või viitsib täpsalt jälgida.

A. Huxley enese kohta võib õigusega tsiteerida teda ennast: „Stiili aina voolab minu täitesulepeast.“ On aga rõõmustav, et tal on tung siiski olla ka midagi muud kui sõnažonglöö, stiilivirtuos. See romaan oma paradoksaalse vaimukusega, aga selle kõrval ka tõelise mõtte-rikkusega, ei jäta kaasa haaramata ka neid lugejaid, kellele on põhimuselt vastuvõetamatu A. Huxley tahtlikult-küüniline ellusuhtumine. Liiatigi ei jää lugejal kindlasti märkamata autori peenetundeline ning osavõtlik hing, mis nii hoolikalt on maskeeritud salvava sarkasmi taha.

J. Silvet.

Märkus J. Silvet'i arvustuse puhul.

Kuigi ma end vähemalt käesoleval korral ei tunne väga rutulises töötamise süüdi olevat, tuleb siiski mõnda, et pikaagese pingutatud töö juures tähelepanu vahel paratamatult lõtvub ja et just siis säärased vead nagu „seitsesada“ pro „kuussada“ sellises kohas, kus see konteksti absoluutselt ei häiri, on suhteliselt kerged tulema — täpsalt nagu käsi seesu-

gusel korral kipub kirjutama valesti, tähti vahele jätma jne. Tagantjärel kontrollimine on autoril või tõlkijal alati hoopis raskem kui kõrvalseisjal, kes vaatleb asja objektiivsema rahuga. Eriti on see vahe maksev nii ulatusliku töö puhul nagu kõnesolev, kus tõlkijal tuli ülesandesse mõneks ajaks sõna tõsisel mõttes uppuda. J. Silvet on tuntud ennastsalgava hoole poolest, millega ta mõnikord sadade lehekülgede kaupa vaatleb ja algupärandiga võrdleb teiste — tänuväärt kombel eeskätt minu — katseid tõlkekirjanduse alal, registreerides akadeemilise usinusega kõik inimliku küündimatuse tulemused. Oleks võib-olla asjale päris hea, kui ta täpsalt niisama anduva agarusega läheneks ka mõne teise tõlkija tööle. Tarvitan juhust selleks, et juhtida tähelepanu ühele veidi forsseeritud korras toimunud korrektuurilugemise ajal parandamata jäetud ja arvustajalgi imelikul kombel kahe silma vahele jäänud trükiveale, mis mind praegu tugevasti häirib. Lk. 161, r. 10 alt tuleb lugeda „Kõik, mida silm ja maitse isub“ — mitte „mida silm ja maitse imeb“. Ning ühe sisuliselt eriti tüüpilise koha suhtes olen sunnitud jääma teisele arvamusele kui J. Silvet. „Cat's Italian“ väljendab minu arvates Huxleyl lapsekeelselt elliptilisel kujul (miss Elver on oma idiootsuses lapselikum kui laps) sedasama, mis „The cat is Italian“ (s. o. „kass on itaalia oma“ ehk peaaegu juba „kass on itaallane“ — vrd. „he is English“). Grace Elver vaatleb „miniatuurset musta pantrit“ ja kutsub seda „puss, puss“ ning hiljemini tuleb tal peale mr. Cardani märkust meelde, et see on itaalia kass, mitte inglise oma. See käsitlus on minu tõlke lähtekohaks. „Cat's Italian“ tähenduses „kassi itaalia keel“ oleks nii teravmeelne paralleel väljendile „dog Latin“, et see kuidagi ei sobiks idioodile. Huxley on hea psühholoog ega lubaks oma tegelesil seevõrra oma osast välja kukkuda, et kretiinile paneks suhu sõnade-mänge. Võib-olla ilmneb neis interpretatsioones põhimõtteline erinevus minu ja Silveti suhtumuses Huxleysse. Mina pean Huxleyd vaimukaks, Silvet sellevastu kaldub temas nägema rohkem „vaimurikatsemist“.

A. Oras.

Aleksis Kallits: Imelik mees Peterson. Noore enesekasvataja plitimusel. Kirjastus „Pääsuke“ Tartus 1934. 220 lk. Hind 1 kr. 75 s.

„Imelik mees Peterson“ tahab olla õpetlik lugu noorpõlvele „enese isiku ülestöötamiseks“, kui tarvitada autori enese lausungit. Ülealaliste on see raamat soovivat — olundiga tutvumise ostarbeks. Teos on väga kunstikauge (kuivõrt selles üldse on ulatuslikumat kunstikavatsuslikkust) ja — publitsistlik, följetoni kalduv. Kunstiline transpositsioon on lõtv kuni paiguti mittekunstilisuseni. Tõsitõeluse, realiteedi pära kandub kohati liiga selgifamatult taoteldavasse kunstitõelusse ja teeb sogaseks „huvitu meeldimuse“ esteetilise veste. „Heas stiilis“ (vrd. lk. 108), lühisõnaliselt, tabavate piltidega ja põnevust tekitavalt on 26-aastane autor tahtnud anda „enese isiku ülestöötamise“ käsiraamatut omaealistele või nooremaile, ise ergutatud heast tahtest esitada tal kasutada olnud sententside sedelikasti paberlikku tarkust eluliselt kohaldatud sisu ja kunstiliselt töendatud kujul. „Suurte meeste“ kõlakaist lausungeist järk-järgult emantsipeerudes näikse noor kirjamees tabanud elulisuse teose keskpaigast alates, kuid kunstikohasus piirdub lõpuni tragikoomilise meeleseadega seguga, paigutise kalakusega kord paroodiasse, ironiasse, kord groteski, põigetega sentimentaalsustesse kuust ja kalmistust (puudub ainult õõbik ühes lillalise nurmega) vaheldumisi robustsustega „kõhumeestest“, „liiatasuvõtjaist“ ja „totsidega tegelemisest“. Üldiselt on jutustus hõlpus ja — ekslev, kuid selge, teatava põnevusega kohati. Mis aga puudub, on lähem sõnastusstiil, avaldusvahendi algu- ja enesepäraselt väljapeetud käivitamine. Sõnastuse klišeelisust ja sisemist ebavõrdsust ei kõrvalda, isegi ei kata mitte otsisklused kooli, kasarmu ja aguli argoodes kuni lamedusteni, nagu „kõrist alla top-

pidada“ või „see totsidega tegelemine“ jne., liiati kui need väljendid pole situatsioonigi poolt õigustatud. Sõnariikkus ei kõrvalda sunduslikult avaldusväärust, sest avaldusrikkus oleneb esitingimusi enesepärasest avaldusvahendite majandamisest ja sisuvõrdsest valikust, mis moodustavad isendliku (personaalse) stiili (väljaspool personaalset stiili pole aga stiili üldse olemas). Pealegi tohiks oodata nooruslikult kirjamehelt suuremat meelte värskust, meeltepärasemat kujundust, oma viie või kuue meelet kasutamist, piltlikkust vähemalt mõtiskluste, tundmutsemiste ja — targutuste vaheldamiseks.

Kõige eelnevaga pole tahetud öelda, et elutõeluse sigitav ja viljakandev muld tuleks kunstilises ümbertõotamises lihvida läikivaks ja — steriilses liivaks. Öelda on tahetud siin ainult seda, et kõige viljakandvamgi muld vajab harimist enne seemendamist.

Ainestuselt esindab Kallitsa teos ühe osa nüüdispõlvkonna elukogemust ja elutajumust ühes aktivistliku programmiga, erineb täitsa seniesinenud „valmiva intelligentsi“ „dünaamikast“. Selle programmi väärtamises peaks praegu jääma „äraootavale seisukohale“, sest esialgu näib, nagu oleks igal põlvkonnal omad ihad ja isud, õigused ja õigustused avalikus-tatud või vaiksete teenetena meie rahva, kultuuri ja riigi suhtes. Elatu-riise aineline miinimumi ulatuses vähemalt ning rahvusühistuse tuleviku ja kultuuriarengu asendilt peaks siiski pooldatama pigemini noori kui raku, võttes tõsiselt noore enesearendaja mõõndust, et Eestis jätkuks vastutule-likuma ja leidlikuma ruumijaotuse tagajärjel elamisruumi veel kõigile nii vaimualalises kui ainelises tootlustöös. Teose pihtimusosas kohtume 26-aastase autori sportliku ja poolmilitariseeritud, mehhanismi läheduseni rati-onaliseeritud („Ratsionaliseeri end!“) ja rekorditahtelise põlv-konnaga, kes on kaine kui täisealine ja kalkuleeriv kui vürtspoodnik, illu-siooneta ja ilma pieteeditundeta. „Wandervegelei“d“, skautlust, füüreri-psühhoosi. Vähemalt osaliselt peab paika Spengler'i lausung, et moraal ei õpita kooli- või kirikupingis, vaid eluturul. Eluturg aga ilmselt pole suutnud osandada noorpõlvele kaugemaid ja kaasahaaravamaid isendlikke ja ühiskondlikke ideaali-ihaldusi. Selle vastutasuks leidub elulist värskust, head tervist, omamoodi õiglustunnet, natuke ausust ja julget „Selg sir-geks!“, „Kin up!“. Idealistikumaks suitskatteks on „meie oleme noored“ ja „tahame isamaa eest surra“. Kuid 26-aastaselt autoril tohiks olla teada, et noored on olnud kõik, et isamaa eest surra pole keeldud näit. alaela-tumisse töö ja töötasu puudusel ning seda mitte ainult varases nooruses, vaid pahatihti hiisemalgi päevil. Ja mitte ainult üksikuid kodanikke — terved rahvad on hävinud ainelistest ja vaimsest toimetulematusest. Rahva ühe kiht- või põlvkonna elatumistundmused ja elutunnetused on kõigiti ar-vestamisväärsed. Kuid nende osaliste tundetõdede üldistamisel ühisideo-loogiaks, liiati selle tundmuspärase ideoloogia tõsiasjade väljalikus ja korrastamises sihtmääraliseks tõeks tuleks olla veidi tagasihoidlikum.

Osv. Kukkur.

Arnold Aru: Ingerl kuningas. Näidend 4 vaatuses. ÜENÜ Viru-maa Keskkorralduse Kirjastus 1934. 48 lk. Hind 1 kr.

Komöödia liiga lopsaka õitsengu ja mikumärditsemise ajastul on enam kui rõõmustav näha ilmununa mõnd tõsisemat tööd lavakirjanduse alal. See toob värskust ja mõjub kuidagi lepitavalt. Mida vähem on meil noid vastseid tõsisemaid eesmärke taotlemaid näidendeid, seda suu-rem on ootus, hingeline vajadus nende järele. Ses mõttes väärib teatavat tähelepanu ka noore sulemehe Arnold Aru esikdraama „Ingeri kuningas“, kuigi teos pole paljunõudlik ja välimuseltki on alandliku ilmega ning ta-gasihoidlik.

Näidendi faabula on valitud võrdlemisi õnnelikult ja ta on akuutne: tükki haarab endasse „Euroopa — Aasia“ piirimail asuva Ingeri äsjase mineviku traagikat, selle pinguldunud olustikku nii siin- kui sealpool traataeda, andes seega teatava tõsioludel põhjeneva käsitluse tolle meie ligema ja õnnetuma hõimrahva elust. Nii areneb näidendi tegevustik algusest lõpuni Eesti-Vene piiril, Narva taga. Draama kesksemaks kujuks ja võitlevaks sangariks on reaalelust võetud noor, tulihingeline ja julge Eesti ingerlane Leander Reijo (rahvasuus tuntud Ingeri kuningana) — sama mees, kes mõni aasta tagasi (nagu teatasid ajalehed) kadus saladuslikult Ingerist, jättes leinama oma noore abikaasa-õpetajanna, ja kellest arvatakse, et ta viidi kommunistide poolt vägisi üle piiri. Selle mehe tegevust, salapärast kadumist ja sellest sõltuvaid sündmusi ongi A. Aru kasutanud oma esiknäidendi kirjutamiseks ning selle situatsioonide loomiseks.

Esimeses vaatuses algab noor Leander Reijo soome neorsooinstituudist tulnuna väsimatut ja ennastohverdavat võitlust selle eest, et ärkaks Ingeri, ta muljutud ning lõhestatud sugurahvas, võõra ängistava võimu alt — sealpool ja närvutatavast varjusurmast — siinpool riigipiiri. „Olen käinud Eestis ja Soomes,“ kõneleb Leander Reijo innustunult oma kaasmaalasele. „Too lahetagune suur veli õpetas mulle, kes olen, õpetas, et olen ingerlane, olen suure, kuid uinuva rahva poeg. Ütles, et ingeri rahvas on küllalt suur selleks, et elada. Ta on küllalt suur selleks, et tegutseda rõõmsalt ja nõuda oma õigust. Kui ta aga tahaks, võiks ta nüüdki end püsti ajada. Ta on nagu hiiglane, Vibuan, kellest jutustatakse „Ka-levalas“ — ta magab rängalt ja muru ning laaned on kasvanud ta rinnale. Ja ta silmad on tuisanud umbe liivaga. Aga kui ta kord ärkab, siis vabiseb maa Laadogast Peipsini. Ja Laadoga taga ja seal kaugemal Volga mail, seal tõusevad teised hõimud. Sama suured ja suuremad, kes nüüd sama rängas unes. Kord tõuseb Suur-Soome, ja see aeg on jõudmas kätte.“ Ja Leander Reijo teotseb kogu hinge ning andumusega: korraldab oma ajakirja „Sanaseppä“ väljaandmist, propageerib oma emakeele võtmise vajadust kooli õppekavasse, jagab ribalised hingemaad korralikult kruntideks, organiseerib koos kaitseliidu tegelasiga mõjuvaid vastudemonstratsioone piiritaguseile enamlasile, teeb kõikjal intensiivset ärastutööd, julgustab ja õhutab rahvast isegi mässukatsel. Ja kui jõuab kätte otsustav silmapilk, siis on Leander Reijo võitlejate esireas. Kuid kõige selle heitluse lõpp on siiski väga traagiline: mäss surutakse maha, Reijo tapetakse kellegi kolhoosi töölise ning kollektiivi juhi poolt ja tema laip lohistatakse üle piiri Venesse. Ent enne surma, kui teda köidikutega kinni mässitakse, hüüab ta veel kangelaslikult: „Olgugi et köidate minu, kuid Ingerit teie ei seo! Ingeri tõuseb ja tasub kätte minu eest!“

Teost läbib ka armastusmotiiv: Leander Reijo kiindub Eestist pärit olevasse nooresse koolipreilisse Lindasse ja nad otsustavad abielluda. Kahjuks aga on selle armastuse süüd ning arenemine esitatud äärmiselt nõrgalt.

Kogu sündmustik areneb üldiselt loiult ja uniselt, eriti aga tüki alul (1. ja 2. vaat.). Sellest sõltub ka draama vähene lavaline mõju ning hoopinge: tundub, nagu oleks käsiteldav aine olnud autorile sisemiselt võõras, poolvägisi peale sunnitud; ta pole näidendit luues suutnud intensiivselt kaasa elada kõigile detailidele ega stseenidele, ega ole ka tegevustikku põiminud vajaliku põnevust, kuigi faabula pakub seks eeldusi küllalisesel määral. Samuti jätab ka kompositsiooniline külg mõnevõrra soovida: on tunda logisemist ning liigset ähmasust sirgjoonelisuse asemel. Dialogid aga, eriti Reijo ja tema kaaslaste vahel, oleksid vajanud enam jõulisi tundepahvanguid, rohkem dünaamikat, spontaanset elementi. Praegusel kujul ütlevad nad sageli vähe, on stiilselt ebaselged ja nõuavad lavastajalt parandust.

Teose juures võib paiguti õige nõrgalt tunda „Libahundi“ mõju.

Kokkuvõetult äratav A. Aru kui algaja töö ja talent siiski teatavat tähelepanu. Ehkki tema näidend ei küüni kõrge tasemeni, ometi sobib ja võib teda meie rahvuspühil ette kanda. Dekoratiivseid ega ka muid ületamatuid raskusi ei tekita lavastamine primitiivsemale maalavale.

Hugo Viires.

Prof. Konst. Ramul: **Uni ja unenäod; Loomade mõtlemine.** Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus. Elav Teadus (nr. 3) nr. 27. Tartus 1934. 103 lk. Hind 1 kroon.

Teoses vaadeldakse und ja unenägusid tänapäeva moodsa eksperimentaalpsühholoogia seisukohalt. Eeskätt küsitakse, mis on uni vaadelduna füsioloogiliselt ja bioloogiliselt seisukohalt.

Põimides unenägude uurimise tehnilise külje protokollitud unenägudega tegelikust elust, viib autor lugeja tahtmatult ligemale eksperimentaalpsühholoogilise uurimise olemuse mõistmisele. Missuguseid kaudseid teid käib uurija psüühilise nähtuse selgitamisel?

Vaadeldav teos oma näidetega tegelikust elust vabastab nii mõnegi hirmust, millist see võib-olla nii mõnegi oma unenäo juures üle elas. Lugesid, kuidas kõrget ametit pidav jurist unes dokumente võltsis, kuidas vaeste laste eest hoolitsev daam unes lapse lõvipuuri pistis jne., lohutub nii mõnigi lugeja, kes oma unenägudest järeldas oma sisemise olemuse roojust. Nii mõnigi lugeja, kes oma unenäole näit. paljajalu käimisest, tuules ja tormis olemisest otsis seletust ja veendus, et tuleb elus midagi õige kohutavat ja halba, lohutub, kui teab, et unenägu on seoses meelteärritustega, mida ta magades vastu võttis, kui teab, et hirmutava unenäo põhjus võis seista lihtsalt vaiba mahalibisemises või jalgade paljastumises.

Edasi juhivad autor tähelepanu tänapäeva teaduslikele unenägude tekimist seletavaile teooriaile. Kõigi nende teooriate kohta on toodud näiteid unenägudest — klassilisi, vastavast kirjandusest ja autori omal käel kogutud teadusliku töö tagavarast.

Täiesti põhjendatult peatatakse pikemalt Freud'i unenägude teooria juures, sest Freudi vastu on teadusmaailmas ja ka meie haritud seltskonnas üldine huvi. Pealegi on Freudi teooria, vaatamata sellele, et seal nii mõnigi seletus tundub kahtlasena, ometi üks neist, mis tungib hingeelu sügavamaisse kambritesse.

Une ja unenägude kõrval peatub autor ka kuutõbistel ja luupainajal, näidates neid meile loomulikumas valguses kui neid harilikus elus mõistetakse. Need seletused rahuldavad lugejat, kes pole kangekaelne salapärasuste otsija.

„Uni ja unenäod“ lõpetatakse peatükiga „Unenäod ja tulevik“. See läbi loetud, on lugejal pilt, mida arvata senistest „Unenäcseletajaist“, ja nii mõnigi lugeja hakkab sügavama enesevaatluse teel otsima oma unenägude põhjusi ligemalt — mõtlemata salapärasele võimule, kes näitavat tulevikku mitmesuguste sümbolite kaudu. —

Harilikus elus näeme loomadele omistatavat inimlike vaimseid võimeid — inimlikku tarkust ja isegi kõrgemaid tundmusi. „Loomade mõtlemine“ seletab, mil määral võib näha loomas inimesele omaseid vaimseid võimeid.

Juhtinud tähelepanu sellele, mida tuleb mõista mõtlemise all üldse, annab autor peatükis „Loomade hingeelu uurimine“ olulised juhtnöörid, millest tuleb kinni pidada loomade tegevuste psühholoogilisel seletamisel. Autorile peab ütlema tänu nende juhtnööride esitamise ja selge seletamise eest, sest just nende põhimõtete silmist laskmisele järgnebki olit langeda antropomorfismi loomade hingeelu seletamisel.

Edasi vaatleb autor loomade psüühilisi protsesse, mis on 1) iga mõtlemistegevuse eeldusiks ja 2) millistes avaldub iga mõtlemistegevus. Need on järgmised: tähelepanu, mälu, abstraktsioon; arvud, keel; relatsioonid ja üldistamine. Selles osas on toodud rida huvitavaid katseid, mis on korda saadetud mitmesuguste loomadega.

Kuidas loomad tegelikult toime tulevad konkreetsete mõtlemisülesannetega, seda vaatleb autor õppimise käsitelus, juhtides tähelepanu inimese ja looma õppimise erinevusele.

„Intelligentsikatsumistes“ selgitatakse loomade kohanemist uutele elutingimustele või loomade intelligentsi. Siin on toodud rida valitud illusioone loomadest, kes „asjatundliku näoga“ lahendavad „raskeid probleeme“: kuidas kätte saada kõrgele asetatud toitu jne.

Lõppeks peatub autor „mõtlejail“ loomadel, kes omal ajal on oma tarkusega äratanud laialist tähelepanu; nii on toodud näitena hobune, kes lahendab

peast ülesandeid nagu: $21628:3, \sqrt{2073}$! (lk. 96).

Tulemustega, millisteni jõuab autor loomade mõtlemise suhtes, peaks igaüks tutvuma, kes tahab teadlikumale seisukohale jõuda nende kõnes vaikhvate hingede suhtes, kellega tal igapäev on kokkupuutumist.

Andres Pärl.

J. Port — G. Pöldmann: **Kodu- ja kooliaed.** K.-ü. „Loodus“ Tartus 1934. 304 lk. Hind kõvas köites 4 kr. 80 s.

Tänapäeva lõöksõnaks on ju tüdimus: elutüdimus, riigitüdimus, abi-elutüdimus jne. Ei osata nagu enam millessegi püsivalt ning andumusega kiinduda — ei ellu, ei oma riigisse, ei oma kodusse. Sügavat kiindumust tahab õpetada kõnesolev käsiraamat, kiindumust oma kodusse ja kodumullasse.

Teos lähtub ilusast põhimõttest: „kohtle mulda kui sõpra“ (lk. 12), püüdes igal sammul sisendada teadlikku kodu- ja selle kaudu ka kodumaarastust, mis väljenduks oma tahtejõu töölerakendamises ja sihikindlas teotsemises.

Kõnesoleva käsiraamatu peamiseks juhtmõtteks on: „Õpi tööd tegema! „Õpi head tööd tegema, et head saaki saada!“ (lk. 255). See juhtmõte läbib kogu teost, mis tahab kasvatada ühelt poolt tahet endale tõelist kodu luua ja seda kodu ilustada, teiselt poolt töö-ostust ja töö-ostuse kaudu otstarbekohase ning intensiivse töö vajaduse mõistmist ning töö kui loova elemendi hindamist. Autorid ei piirdu kuski vaid vajaliste tehniliste võtete kättejuhatamisega, tarvilikkude tööriistade tundmaõppimisega, vaid katsuvad puhtpraktilisi näpunäiteid andes mõjuda ka vaimukasvatavalt ja -arendavalt, äratades huvi töö kui eneseteostamis- ja endamaksmapanemisevahendi vastu, õpetades töös nägema rõõmu- ning rahuldusallikat.

Huvitavamaid ja paeluvamalt kirjutatud peatükke on noore viljapuu arengut kirjeldavad (lk. 43—74). Otstarbekohaseid näpunäiteid antakse ka viljapuude sortide-valiku kohta, jäädes normaalsortimendi piiridesse, kuid võimaldades küllaldast mitmekesisust. Ei puudu ka juhatused selle kohta, kuidas puuvilja pakkida ja säilitada. Pikemalt peatutakse muidugi viljapuuaiade kaitsevahendite ja praktilise taimekaitse töödel, rõhutades nende hädapärast vajadust, milles algajaid aednikke eriti raske on veenda. Rõõmustaval kombel pole unustatud käsitlemast ka linnude eest hoolitsemise küsimust, kusjuures teistest autoriteetidest erinedes armu antakse tavaliselt kahjulikuks tembeldatud varblastele.

Mis puutub kodusse iluaiasse, siis õpetatakse siingi eeskätt põhjalikke eeltöid tegema, nimetatakse ilusamaid ilupuid ja -põõsaid ning lilli, ei laskuta aga üksikasjusse, mis küll paljusid aednikke-asjaarmastajaid suu- resti huvitaksid.

Kas kahe autori koostöö või eriosade paigutise ühtelangemise tõttu on käsiraamatusse sattunud võrdlemisi palju kordamisi (lava, muru, viljapuude seemnest kasvatamine, vääristus jne.), mis küll suuremat ei sega, kuid siiski üleaurustena tunduvad. Õnneks on see puudus teises trükis parandatav. Muid etteheiteid teosele teha ei saa, kui mitte arvestada mõnd hoopis tühist pisiasja, mis tähelepanu ei vääri teose heade külgede kõrval

M. Sillaots.

Baltoslavica. Biuletyn Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie. Redaguje Erwin Koschmieder (Wilno). Komitet redakcyjny: Włodzimierz Antoniewicz (Warszawa), Cezarja Baudouin de Courtenay Ehrenkreutzowa (Wilno), Jalo Kalima (Helsinki), Oskar Loorits (Tartu). X + 244 lk. + lühendeid ja trükiparandusi. Vilnos 1933.

Ida-Euroopa Teaduslik Asutis Vilnos on avaldanud oma esimese büllätääninumbri. Nagu näha eessõnast, on büllätääni eesmärgiks Poola idaosas elavate rahvaste ning loodenaabrite — leedulaste, lätlaste, eestlaste ja soomlaste — teaduslik omavaheline ning üldine tutvustamine. Seega tahab „Baltoslavica“ pakkuda arheoloogilisi, esiajaloolisi, etnograafilisi, filoloogilisi ja muid artikleid, informatsioone, teoste retensioone jne. nimetatud rahvastest. Sisustiku keeleks on esijoones kavatsatud poola, kuid tarviduse järgi ka muid keeli.

Üheksast artiklist pakuvad eesti seisukohalt huvi kolm, ja nimelt W. Antoniewicz'i „Kongress archeologów baltyckich w Rydze“ (Balti arheoloogide kongress Riias), O. Loorits'a „Folklorystyka w Estonji“ (Rahvaluuleteadus Eestis) ja P. Savickij' „Eurazjanizm jako koncepcja naukowa“ (Eurazjanism teadusliku kontseptsioonina). O. Looritsa artikkel (lk. 12—17) on lühike, kuid annab poolakeelsele publikule otsese hea ülevaate meie rahvaluulelisest kirjandusest ning kogudest 1932. a. esimesel poolel. Rohkem on Eesti kohta bibliograafilise osa „Estonja“ peatükis, kus on tulnud refereerimisele 6 „Loomingu“ artiklit. Sama ajakirja artikleid on bibliografeeritud paaris teiseski kohas muude rahvaste ainstiku hulgas ja pealkirja all „Wykaz recenzyj“ on puudutatud veel paari-kolme eesti autori teoseid. Eessõnas kaebavad väljaandjad, et olude sunnil ei ole teos saanud ühtlaseks. Kõige enam ebahühtlust ja juhuslikkust paistab silma aga just eesti ainstikus. Ka trükivigade ning arusaamatuste rohkus eesti osas on liigagi silmatorkav, kui mitte otse kohutav. Kuidas eestikeelset pealkirjad on edasi antud, osutagu mõningas näide: „Hurt, J.: Eesti rahvalaulud II. Tartu 1932. „Eesti Kiranduse Seltsi“ või „Tu p l a s, Fr.: Eesti Kirjameesta Selts. Tartu 1932. Eesti Kirjandus Seltsi Kirjastus“. Niisugune hoolimatus eesti sõnade õigesti kirjutamise vastu on lõppude lõpuks siiski ebameeldiv ja vähendab tunduvalt heana mõeldud ja heaks osutuvagi teose nauditavust, ning seda enam veel tõsiasja pärast, et toimetuses eneses leidub eestlanegi, kellel peaks ootuspäraselt olema huvi eesti osa headuse jaoks. Mingi arusaamatus on tekkinud eesti teoste refereerijal H. Visnapuuga, keda järjekindlalt nimetatakse Visnapun'iks (lk. 157, 158, 162).

Kui jätta kõrvale eesti osa, siis peab rahuldusetundega sedastama, et on ilmunud uus väljaanne, mis tahab kergendada orienteerumist meie ümbruskonna rahvaste humanitaarsete teaduste alal ja pealegi mainimisväärselt objektiivsel viisil.

Paul Ariste.

Vastutav toimetaja: J. V. Veski, abitoimetaja D. Palgi. Väljaandja: Eesti Kirjanduse Selts.

„Postimehe“ trükk, Tartus 1934.

KUUKIRI

EESTI KIRJANDUS

1934 ASUTATUD 1906. XXVIII

Ilmub iga kuu lõpul, piltidega.

Tegev ja vastutav toimetaja J. V. VESKI.
Abitoimetaja D. PALGI (arvustised).

Toimetus: P. ARISTE (folkloor), H. KRÜUS (ajalugu),
A. SAARESTE (keel), FR. TUGLAS (kirjandus).

Käsitõrjate tagasisaamiseks lisatagu postmargid ligi. Avaldada käsitõrjad hoitakse alal ainult sellekohasel soovil. Toimetus jätab enesele õiguse avaldada käsitõrju lühendatud kujul.

Toimetus ja talitus: Eesti Kirjanduse Seltsi büroo, Suurturg 12, Tartus, telefon 6-01, avatud argipäevil kell 9—15.

Tellimishind: aastas 5 kr., poolaastas 2 kr. 50 s., veerandaastas 1 kr. 25 s., üksiknumber 50 senti.

Tellimisi võtavad vastu talitus, kõik postiasutised, raamatukauplused ja Eesti Kirjanduse Seltsi usaldusmehed.

Postil kaotsiläänud numbrid saadetakse hinnata uuesti ainult siis, kui sellest on teatunud talitusele hiljemalt kuu aega pärast numbri korrapäraselt ilmumis-aega.

Üksiknumbrid on müügil järgmistes raamatukauplustes:

Tartus: Eesti Kirjanduse Seltsi Büroo, Suurturg 12, tel. 6-01.
Akadeemiline Kooperatiiv, Ülikooli 15, tel. 63.

„Noor-Eesti“ k/ü., Rüütli 4, tel. 2-66.

K/ü. „Postimees“, Suurturg 16, tel. 2-50.

A. Tasso, Promenaadi 16, tel. 5-70.

J. Krüger, Rüütli 11, tel. 7-60.

„Pressa“, ajakirjanduse keskladu, Rüütli 11, tel. 9-58.

Tallinnas: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus, Pikk 2, tel. (20)4-94.

„Stuurkarja 23, t. (2)15-13.

K/ü. „Rahvapäevik“, Jaani 6, tel. (20)6-66.

Harju 48, tel. (2)24-49.

A. Keisermann, Kinga 5, tel. (2)14-51.

Narvas: „Pressa“, ajakirjanduse keskladu, Hermanni 11.

Kuulutised teksti järel: lehekülge 30 kr., pool lehekülge 15 kr., veerand lehekülge 8 kr.

Varemast aastakäigud. Aastakäigud I—XII (1906—1917) on müügil otsas. Saada on aastakäike XIII—XVIII (1918/19—1924) hinnaga à 3 kr. 60 s., XIX—XXIII (1925—1929) hinnaga à 5 kr. ja XXIV—XXVII (1930—1933) hinnaga 6 kr., nahkkõites 2 kr. kallim.

Mõningaid üksiknumbreid on saada alates 1907. aastast hinnaga 50 senti number.

Tellige raamatuid Eesti Kirjanduse Seltsilt! Saatke oma aadress nimestikkude ja tutvustajate saamiseks. Raamatukogude varustamine kõigi raamatutega. Raamatute köitmine. Nõudke tingimusi!

Eesti Kirjanduse Seltsi Büroo, Suurturg 12 Tartus, tel. 6-01.